

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΗΘΙΚΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙΔΡΑΣΗ ΤΗΣ ΣΤΑ ΠΑΙΔΙΑ (ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ)

Ἡ ἠθικὴ τῆς οἰκογενειαρχικῆς ἐποχῆς βρῖσκει τὴν πρῶτην χτυπητὴν τῆς διατύπωσιν αὐτῆς ἐν τῶν 10 ἐντολῶν ποὺ παράλαβε ὁ Δαυὶδ ἄπο τὸν Ιουδαϊκὸ νόμον καὶ ἐπειδὴ στὸ μεγαλύτερό του μέρος ἦταν ἐνεργῆσαι, τὶς ἐφωδίασε μὲ τὶς ἀναγκαῖες ἐπεξηγήσεις καὶ οἱ ὅποιοι ἀπαγορεύουν νὰ ἀμαρτήσῃ κανεὶς καὶ κατὰ διάνοιαν. Ὁ Δαυὶδ τῆς ἐντολῆς αὐτῆς στὸ φόβον καὶ στὴν ἀγάπην. «Πρέπει νὰ φοβούμεσθε καὶ νὰ ἀγαποῦμε τὸ Θεόν» — αὐτὸ εἶναι τὸ πνεῦμα τῆς οἰκογενειαρχικῆς ἐποχῆς, ποὺ εἶχε μπλεγμένον τὸ μεταρρυθμιστὴν — προπάντων μετὰ τὰ 1525 — στὰ δίχτυα τῆς. Ὁ Θεὸς εἶναι ὁ μέγας πατέρα, τῆς οἰκογένειας ποὺ τιμῶν τὰ πικιδιά. Ὁ Δαυὶδ προσπερνᾷ καθαρῶς ἐκφράσεις τῆς Βίβλου, ποὺ ὀδηγοῦν σὲ ἀνώτερη ἠθικότητα, γιὰτὶ ἤθελε νὰ στερεώσῃ τὴν κυριαρχίαν, ποὺ εἶχε ἐπανακτήσῃ τὸ κράτος μετὰ τὸν πόλεμον τῶν χωρικῶν καὶ ποὺ τὴν εἶχε διακηρύξῃ ὡς δικαίωμα ὄλων τῶν πατέρων. Γιατὶ, τί γράφει στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννη; «Φόβος οὐκ ἔστιν ἐν τῇ ἀγάπῃ, ἀλλ' ἡ τελεία ἀγάπη ἐξωβάλλει τὸν φόβον, ὅτι ὁ φόβος κόλασιν ἔχει, ὁ δὲ φοβούμενος οὐ τετελειώται ἐν τῇ ἀγάπῃ» (Ἰωάν. Α', Κεφ. 5', 18). Τὸ συναίσθημα ὁμοῦ τῆς κυριαρχίας δὲ μπορεῖ νὰ κάμῃ τίποτα μὲ τέτιες ἀντιλήψεις. Τὶ νὰ τὴν κάμουν τὰ παιδιὰ τῶν οἰκογενειῶν, τῆς χώρας καὶ τοῦ Θεοῦ τὴν ἀγάπην χωρὶς φόβον; Ἐθὰ γίνῃ τότε ἡ κυριαρχία; Γι' αὐτὸ καὶ ἡ φράσις αὐτὴ τοῦ Ἰωάννη δὲν περιλαμβάνεται στὴν πρώτη ἐντολή, στὴν τέταρτη ἐντολή ἀποκρυσταλλώνεται ἡ οἰκογενειαρχικὴ ἠθικὴ. Ἡ ἐντολὴ εἶναι τόσο σημαντικὴ, ὥστε τῆς προσθέτουν καὶ μιὰ εὐχή: «Νὰ ζήσης καὶ νὰ κατορθώσης!». Στους γονεῖς ὁ Δαυὶδ βλέπει τοὺς κυρίους καὶ τὰ ρητὰ διδάσκουν τὴν ὑπακοὴν πρὸς τοὺς γονεῖς, τοὺς δασκάλους καὶ τοὺς ἀρχόντας. Στὴ Βίβλο ὁμοῦ εἶναι γραμμένα τὰ λόγια τοῦ Χριστοῦ ὅτι οἱ γονεῖς μας ἀμαρτήσαν καὶ οἱ δασκάλοι μας ἔπραξαν ἐναντία του. Αὐ-

τὰ δὲ παραβλέπονται. Στὴν πράξιν ἐγνωρίσαμε τὴν τάσιν τῆς ἠθικῆς αὐτῆς τῆς οἰκογενειαρχικῆς ἐκλογῆς. Παρακάτω οἱ ἐντολές γὰρ τὸ φόνο καὶ τὴν συκοφαντίαν ἰσχύουν μόνο γιὰ τὴ δική μας χώρα, ὄχι ὁμοίως καὶ γιὰ τὴ ξένη. Τὸ φόνο καὶ τὴν συκοφαντίαν τοῦ ξένου ἢ οἰκογενειαρχικῆς ἠθικῆς τὰ βρῖσκει ἠθικὰ καὶ τὰ ἐφαρμόζει κίβλας στὴν πράξιν. Τί μπορεί νὰ δώσῃ σὲ μᾶς, παιδιὰ τῆς προσωπαρχικῆς ἐποχῆς, ἢ ἠθικὴ αὐτὴ; Μὰ ὑπάρχει μὴ γενικὰ ἀνεγνωρισμένη ἠθικὴ; Εἶναι τὸ ἔθος τὸ ἴδιον μὲ τὴν ἠθικὴν; Χωρὶς ἀμφισβόλια ἔθος εἶναι ὁ ἄντρας νὰ εἴῃ πολυγαμικὰ καὶ ἡ γυναῖκα μονογαμικὰ, τουλάχιστο πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο, εἶναι ὁμοίως αὐτὸ ἠθικόν; Ἔθος εἶναι ἢ ἡ γυναῖκα σὶς χορὸν νὰ πέφτῃ μισόγυμνη στὴν ἀγκυλιὰ τοῦ πρώτου τυχόντα ἀνδρα, νὰ ντρέπεται ὁμοίως ἅμα ἰδῆ εἶναι ἀπὸ τοὺς ἀνδρες αὐτοὺς μὲ τὰ νυχτικὰ του. Ἔθος εἶναι νὰ κρεμάζωμε στὰ παρθεναγωγεῖα τὴν εἰκόνα τῆς μισόγυμνης αὐτοκράτειρας Βικτωρίας—Αὐγεύστας καὶ νὰ τὴν δωρῶμεν μάλιστα οἱ μαθήτριες σὶς γεροντοκόρες δασκάλας τους. Ἄλλοι μόνο ὁμοίως στὴ δασκάλα ἢ στὴ μαθήτρια ἐκείνη ποὺ θὰ ἤθελε νὰ μιμηθῆ σὶς ντύσιμό της τὴν αὐτοκράτειρα τῆς εἰκόνας. Ἔθος εἶναι νὰ ὀνομάζωμε τὸ Χριστὸ Θεὸ τῆς ἀγάπης, σὶς ὀνομά του ὁμοίως σκοτώθηκαν στὰ τελευταῖα χρόνια ἑκατομμύρια ἀνθρώποι γιατί κάθε λαὸς προσευχόταν γιὰ τὴν νίκη τῶν ὀπλων του, σὲ κάθε λαὸ ἐδλογοῦνταν, σὶς ὄνομα τοῦ Χριστοῦ, σημαίες, πολεμικὰ πλοῖα καὶ ἀκόμα καὶ κανόνια. Πολὺ ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἢ ἔννοια τοῦ ἔθους σὶς κεφάλαιο τοῦ σεξουαλισμοῦ. Στὸ μεσαιῶνα, στὴν Ὀλλανδία, ἦταν ἔθος, ὅταν ἕνας ξενοδόχος ἐπαίρνε ἕνα καλὸ πελάτη, νὰ τοῦ δίνῃ τὴν γυναῖκα του «μὲ καλὴ πίστη». «Σὶς γερμανικὲς μάλιστα χώρες τοῦ Βορρά, ὁ ξένος κοιμόταν σὶς κρεβάτι τῆς γυναῖκας ἢ τῆς κόρης». Ὁ πρωτόγονος δηλαδὴ ἄνθρωπος δὲ ξέρει τὴ σεξουαλικὴ ζήλεια. Ἐπίσης ἢ ἔννοιαι τῆς ντροπῆς σὲ σεξουαλικὰ ζητήματα εἶναι πολὺ μεταβλητῆ. «Ἀκόμα καὶ στοὺς πολιτισμένους Ἰάπωνες, ὄχι σπάνια, συμβαίνει, ἕνας πατέρας ἀπὸ τίς κατώτερες λαϊκὲς τάξεις νὰ δώσῃ γιὰ ἕνα διάστημα τὴν κόρη του σὲ ἕνα «γιοσιβάρ» δηλαδὴ οἶκο ἀνοχῆς, χωρὶς αὐτὸ νὰ βλάβῃ καθόλου τὴ φήμην τῆς «μοῦσε», δηλαδὴ τῆς κόρης.

Ἡ ντροπὴ γιὰ τὸ σῶμα εἶναι κάτι, ποὺ τὸ μαθαίνομε, ὄχι κάτι φυσικόν. «Οἱ Μπακάριοι καὶ ἄλλοι φυσικοὶ λαοὶ ἔχουσι δικό τους τρόπο τῆς ντροπῆς, ποὺ σὲ μᾶς τοὺς Ἑυρωπαίους εἶναι ὀλοτελα ξένος: θεωροῦν πολὺ ἀδιάντροπον τὸ νὰ τρῶνε μπροστὰ σὲ ἄλλο». Γνωστὴ εἶναι ἀκόμα ἢ ντροπὴ τῶν μωαμεθανίδων νὰ δεῖχνουν τὸ πρόσωπό τους. «Οἱ γυναῖκες τῶν φελλάχων στὴν

Αίγυπτο γδύνονται χωρίς ντροπή μπροστά σε άντρες, ποτέ τους όμως δεν αφήνουν να φανή τὰ πρόσωπό τους». Θυμίζομε ακόμα τὴ ντροπὴ τῶν μαλλιών, ποὺ ἰσχύει γιὰ τὴ στολὴ μερικῶν καθολικῶν ταγμάτων. Στὴ Σαυρία ἰσχύει μεγάλη ντροπὴ νὰ δείξῃ κανεὶς τὸν ὄμφαλό του, οἱ κινέζοι ντρέπονται νὰ δείξουν τὸ πόδι τους. « Ἀκόμα καὶ τὸ νὰ μιλοῦν γι' αὐτὸ θεωρεῖται ἀγένεια». Δὲν εἶναι όμως ἀνάγκη νὰ πάμε τόσο μακριά. Ἐὰν σκεφτοῦμε τὰ δικὰ μας ἔθιμα. Πόσος καιρὸς εἶναι, ποὺ θεωροῦσαν μεγάλη ντροπὴ γιὰ ἓνα κορίτσι νὰ μιλήῃ γιὰ τὸ σῶμα του; Ἀκόμα θεωροῦσαν ἀγένεια νὰ πῆθαι τὸ ποιεῖ ὁ λαιμὸς του. Ἡ δὲ σκεφτοῦμε τί φοδερὴ ἐντύπωση ἔκαμε ὅταν ἀρχισαν τὰ κορίτσια νὰ γυμνάζωνται, ἢ νὰ τρέχουν μὲ σιδεροπέδιλα πάνω στὸν πάγο, ἢ ν' ἀνεβαίνουν στὸ ποδήλατο. Τί ἀγενεὴ θεωροῦσαν ὅλα αὐτὰ στὴν ἀρχή! Ἄμ' τὰ ἔθιμα τῶν ἀραβωνιαστικῶν; Πῶς μπορούσε νὰ ἀκουστῆ ἐδῶ καὶ λίγα χρόνια πῶς δυὸ ἀραβωνιασμένοι βγήκαν μόνοι ἔξω ἢ μάλιστα πῶς ἔκαμαν καὶ ταξίδι χωρίς συνοδεία; Ὅλα αὐτὰ εἶναι ἥθη καὶ ἔθιμα. Ἐχουν τίποτα τὸ κοινὸ μὲ τὴν ἠθικὴ; Τότε ἡ ἠθικὴ θὰ ἦταν κάτι, ποὺ θὰ ἔλλαζε σὲ κάθε στιγμὴ καὶ δὲ θὰ ἦταν δυνατό νὰ ὑπάρξῃ ἓνα ἠθικὸ σύστημα.

Τὸ πρόβλημα τῆς ἠθικότητος καὶ τῶν ἠθῶν μόνο κοινωνιολογικὰ μπορούμε νὰ τὸ σιλλάδωμε. Καὶ ἐδῶ ἀκολουθοῦμε τὴ σκέψιν τοῦ Muller Lyer («Φάσεις τῆς ἠθικότητος»), γιὰ τὴν ἠθικὴ εἶναι κάτι μεταβλητό. Ἐὰν πάρωμε π. χ. τὸ δίκαιο τῶν ἀρχαίων Γερμανῶν, ποὺ ξεκινούσαν ὀλοσδιόλου ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα τῶν πράξεων, ποὺ μετροῦσαν π. χ. τὸ μήκος τῶν τραυμάτων μὲ τὸ μέτρο καὶ ἀνάλογα ὠρίζαν τὴν πινεὴν. Μὰ καὶ σήμερα ὑπάρχει ἡ συνήθεια νὰ τιμωροῦν τὰ παιδιὰ ἀπὸ τὴν κατάσταση τῶν πραγμάτων, ποὺ χάλασε τὸ παιδί. Ἐὰν σπάσῃ τὸ βάζο στὰ δυὸ, τὸ παιδί θὰ τιμωρηθῇ ἀσθερότερα, παρὰ ἂν δὲν σπάσῃ. Ἡ ἠθικὴ τῶν περασμένων ἐποχῶν ἀπολιθώνεται σὲ ἰδεολογισμό, ἀπολιθώνεται σὲ ἔθος τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Ἡ ζωντανὴ ἠθικότης όμως προηγεῖται ἀπὸ τὰ ἥθη τῆς ἐποχῆς, βρισκεται σὲ πάλιν μ' αὐτὰ. Οἱ ἀρχαῖοι τῆς ἠθικότητος ξεπερνοῦν τὰ ὅρια τῆς ἀνθρωπότητος καὶ βρίσκονται στὴ συμπεριφορὰ τῶν κοινωνικῶν ζώων. (1)

«Ὅλα τὰ κοινωνικὰ ζῶα», λέει ὁ Muller Lyer, «ἔχουν κοινωνικὰ ἔνστικτα, ποὺ λείπουν ἀπὸ τὰ ἄλλα ζῶα: Ἐχουν τὴν

(1) Περὶ Peter Kropotkin : «Gegens. einige Hilfe in der Tier- und Menschenwelt».

τάση να προσέχουν τὸ ἓνα τ' ἄλλο καὶ νὰ μὴν τὸ χάνουν ἀπὸ τὰ μάτια τους. Σέβονται μέχρις ἐνὸς σημείου τὴ ζωὴ τοῦ συντρόφου τους. Φέρνονται εἰρηνικά, ἀλληλομιμοῦνται ὑποτάσσονται στὸ σύνολο, ἢ τουλάχιστο προσαρμόζουν τὰ συμφέροντά τους, μὲ τὰ συμφέροντα τῆς κοινωνίας κλπ. Στὰ ἀνώτερα κοινωνικά ζῶα παρουσιάζεται καὶ ἡ ὁρμὴ νὰ ὑπερασπίζωνται τοὺς συντρόφους τους καὶ μερικές φορές καὶ νὰ θυσιάζωνται καὶ γι' αὐτούς. Αἰσθάνονται συμπάθεια πρὸς τοὺς ἄλλους καὶ προσπαθοῦν νὰ ἐχτιμοῦνται ἀπὸ τοὺς συντρόφους τους ἢ τουλάχιστο νὰ μὴ περιφροῦνται. Ὅλες αὐτές, οἱ κοινωνικὲς ὁρμές μποροῦν νὰ ὀνομαστοῦν «ἠθικὲς ὁρμές». Καὶ ὅλες μαζί ἀποτελοῦν τὴν ἠθικὴ τοῦ γένους. Οἱ κοινωνικὲς αὐτές ὁρμές ἀναπτύχθηκαν ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς αὐτοσυντήρησης, γιατί μόνο ἔτσι μποροῦσε νὰ κρατηθῆ στὸν ἀγῶνα τῆς ζωῆς ἡ ὁρδὴ τῶν ζῶων, πού τὴν ἀποτελοῦσαν ἀδύνατα άτομα.

Ἀντίθετα πρὸς τὴν εἰκόνα αὐτὴ ἀπὸ τὴ ζωὴ τῶν κοινωνικῶν ζῶων, πρὸς τὴν ὁποία σὲ μερικὰ σημεῖα ἀνταποκρίνεται καὶ σήμερα ἀκόμα ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων, εἶδαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο (1) καὶ τὴν κοινωνία τῶν ἀνθρώπων, πού τοὺς ἐνώνει ὁ ἔρωσ, ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Στέφαν Ζόρζ.

Ἀπὸ τὴν κατανόηση ὅτι ἡ ἀξία μιᾶς ἐργατικῆς κοινότη-
τας ὄχι μόνο ἀξιάζεται ποσοτικά, ἀλλὰ καὶ ἐμβαθύνεται ἀπὸ τὸ
κατὰ πόσο τὸ κάθε μέλος ἀξιάζει τὴ δική του ἀξία, ἔτσι πού
νὰ ἐπέληθῃ μιὰ σιωπηρὴ, μυστηριώδικη ἀλληλοεπίδραση μεταξὺ
τοῦ μέρους καὶ τοῦ ὅλου πού ἐτοῦ καθενὸς ἡ δύναμη νὰ χύ-
νεται μέσα σιτοὺς ἄλλους, καὶ πάλι πίσω νὰ γυρίζῃ, σὰν
σὲ κύκλος, ἀπὸ τὴν βαθμιαία αὐτὴ κατανόηση γεννιέται στὸν
κάθε συνεργάτη ἡ συνείδησις τῆς εὐθύνης, πού ἔχει γιὰ ὅλους
τοὺς συντρόφους του. Καὶ μὲ τὴ συνειδητοποίησι αὐτὴ τῆς εὐ-
θύνης ἀξιάζεται γρήγορα καὶ ἡ ἐκानότητα καὶ ἡ παραγωγικό-
τητα τοῦ κύκλου τῆς κοινότητος καὶ μὲ τὴν ἀλληλοεπίδραση
ἀνάμεσα στὸ κάθε μέλος καὶ τὸν ὄργανισμό, πετυχένεται ἡ με-
γαλύτερη ἠθικὴ καὶ μορφωτικὴ δύναμη. Καὶ ὅταν τότε θέλῃ νὰ
ἀπαντήσῃ κανεὶς στὴν ἐρώτησι, ποῖο εἶναι τὸ μαγικὸ ἐκεينو
μέσο, πού ἀπὸ τὸ χάος διαμορφώνει ἓνα μικρόκοσμο, ἀπαντᾷ μὲ
τὰ λόγια τοῦ Müller—Lyer :

«Ἡ κοινωνικὴ δράσις καὶ ἡ ἠθικὴ δράσις εἶναι τὸ ἴδιον πρᾶμα».

Περιγράψαμε τὴν γένεσιν καὶ τὸ σκοπὸ τῆς ἠθικῆς ἐξέλι-
ξης ἀπὸ κοινωνικὴ ἀποψή, ὅπως παρουσιάζεται ἀπὸ τὴν κοινω-

(1) Τόμος α'. Μικ.

νία τῶν ζώων ὡς τὴν συνειδητὴ κοινωνία τῶν ἀνθρώπων. Ἀνάμεσα στὰ δύο αὐτὰ ὑπάρχει μιὰ μεγάλη ἐξέλιξη. Καὶ γιὰ τὸν καθένα ἀπὸ μᾶς, ἰσχύει ὁ βιολογικὸς νόμος ἐφόσον μπορεῖ ἕνας φυσικὸς νόμος νὰ μεταρθεῖ στὶς καταστάσεις πολιτισμοῦ. Ἰσχύει γιὰ τὴν πνευματικὴ ἐξέλιξη τοῦ καθενὸς χωριστά, ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ διοργάνωση τῆς πνευματικῆς ἐξέλιξης ὄλων. Γιατὶ στὴν ὀργάνωση αὐτῆ τῆς μόρφωσής, μας ἐκδηλώνεται ὁ βιολογικὸς νόμος, χωρὶς νὰ ἔχουν συνειδητὴ αὐτοῦ ὁ ὑπουργὸς τῆς Παιδείας, τὸ Κοινοβούλιο καὶ οἱ κυβερνήτες. Στὴ συνηθισμένη μας μόρφωση, τὸ σχολεῖν καὶ τὸ πανεπιστήμιο, ἐπιβαρυνόμε τὴν πνευματικὴ ἐξέλιξη τῆς φυλῆς, τοῦ ἔθνους, γιὰτὶ καὶ στὸ πλαίσιο τοῦ πολιτισμοῦ ὅλα τείνουν νὰ δημιουργήσουν νέες ὀργανικὲς ἢ ὑπεροργανικὲς μορφές. Ἡ ἀρχὴ ἴσως αὐτὴ δὲν ἰσχύει μόνο γιὰ τὴ θρησκευτικὴ καὶ πνευματικὴ ἐξέλιξη, ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ἠθικὴ.

Ἀκόμα πρὶν ἀπὸ τὴ σχολικὴ περίοδο τὸ παιδί ἀλλάζει διαφορὰς ἠθικὰς φάσεις. Ἐδῶ πρόκειται συνήθως γιὰ τὴν ἠθικὴ τῆς ἀντίστοιχῆς ἠθικῆς φάσης, ποὺ παρουσιάζει ἡ ἀνθρωπότητα πρὶν ἀπὸ τὴν καθ᾽αυτοῦ ἱστορικὴ ἐξέλιξη. Ἐδῶ κυβερνοῦν τὰ ἔνστιχτα. Ἐδῶ γίνεται μιὰ ὀρισμένη διαφοροποίηση τῆς ἐργασίας κατὰ φύλα. Τὸ ἀγόρι, ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὸν τύπο τοῦ κυνηγοῦ, κυνηγᾷ πεταλοῦδες, ἐπιδιώκει τίς περιπέτειες καὶ τείνει στὴ σκληρότητα καὶ τὴ βία. Ὁ Ἔρνεστ Κόλμπεκ ἔκαμε μιὰ συστηματικὴ ψυχολογικὴ ἀνάλυση τῆς ζωῆς τοῦ παιδιοῦ. Γιὰ τὴν περίοδο αὐτὴ λέει : «Τὸ κυνήγι αὐτό, ἀνστηρικθοῦμε στὴν ἀντίληψη ποὺ ἔχει γιὰ τὸ παιχνίδι ὁ Κάρλ Γκρόσσ, (1) μὲ ὅλη τὴ φαινομενικὴ ἔλλειψη σκοπιμότητος, ἔχει τὸ βαθύ του νόημα, μὰ ποὺ μένει ἀσύνειδο στὸ παιδί ποὺ παίζει. Ἡ φύση ἔβγαλε μέσα στὸ ἀγόρι μιὰν ἀκατανίκητη ὀρμή, νὰ δοκιμάζῃ ὅλες ἐκεῖνες τίς ἐνέργειες, ποὺ ἀργότερα ἡ ζωὴ θὰ ἀπαιτῆ σοβαρὰ ἀπ' αὐτό. Ἡ ζωὴ του θὰ εἶναι ἀγώνιας. Γι' αὐτὸ ἀπὸ πολὺ νωρὶς ἡ ζωὴ του εἶναι μιὰ πάλη μὲ ὅλες τῆς τίς προετοιμασίες, μὲ τὴν ἐπιτυχία καὶ τὴν ἀποτυχία, γεμάτη ἀπὸ κοινωνιολογικὰ στοιχεῖα, μὲ τὴν ἰδιαίτερη ἐκείνη χαρὰ τῆς πάλης σὰν τέτλια καὶ μὲ τὸν ἀπλοῦκὸ θρίαμβο σὲ περίπτωσιν νίκης. Ἐνα ὅμως εἶναι καθαρὸ, ὅτι δηλαδὴ ἡ πάλη ποὺ ἀπαιτεῖ ὁ σημερινὸς βαθμὸς τοῦ πολιτισμοῦ μας μόνο κατὰ ἕνα μέρος προετοιμάζεται. Ἀπὸ τὴν παιδικὴ ψυχὴ πηγάζει αὐτόματα ἡ πάλη τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου, τῆς ἐποχῆς τοῦ κυνηγοῦ. (2) Τὸ

1. Ὁ γνωστὸς ἐρευνητὴς τῶν παιχνιδιῶν τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζώων. Μεταφ.

(2) «Neue Erziehung», Μάιος 1928, σελ. 134.

κορίτσι αντίθετα, στην περίοδο της παραγμένης αυτής ζωής του άγοριού, κάνει τη σπιτική εργασία. Στο παιχνίδι του με τις κουκλές δείχνει το... κατώτερο είδος του, που το περιφρονεί το άγόρι. Αργότερα όμως αξιάνει ή αξία του κοριτσιού. Τώρα παίζει σε παιχνίδια κύριους ρόλους, μα πάλι αργότερα ξαναπέφτει στην πρώτη του κατάσταση. Σιγά-σιγά παύει ή αστάθεια της παιδικής αυτής ζωής. Το άγόρι μαζεύει μια ώρισμένη ιδιοκτησία έναν ώρισμένο πλουτο που το κάνει να θεωρη ή τώρα τον εαυτό του ιδιοκτήτη ώρισμένων αγαθών. Δέ μπορεί κανείς να μας παρατηρήση έδω ότι συχνά ή σειρά των σταδίων της παιδικής ζωής είναι διαφορετική: Έπειδή τα παιδιά έχων μέσα τους σε μεγάλο βαθμό τη δυνατότητα της εξέλιξης, που στους μεγάλους έχει πιά εκδηλωθή, και έπειδή στο αντίστοιχο στάδιον της εξέλιξης της ανθρωπότητας, που βρίσκεται χιλιάδες χρόνια πίσω, τα περισσότερα κεφάλαια της εξέλιξης υπόχωρον και σβήνουν μπροστά σε λίγα δυνατά και χαρακτηριστικά, γι' αυτό είναι δυνατό να υπερπηδηθούν μερικά στάδια ή να φανερωθούν μόνο στη ζωή της φαντασίας στα παιχνίδια με τις κουκλές και τους στρατιώτες, καθώς και επίσης μπορεί να συμβή μερικά συμπτώματα να παραμεριστού, για να φανερωθούν δυνατότερα αργότερα.

Όταν το παιδί κλείση τα 7 του χρόνια, θα έχη περάσει την συγγενειαρχική φάση. Με αυτή δηλαδή το σχολείο δέν έχει καμμία σχέση. Αντίθετα, την ήλικία από τα 7 ως τα 14 χρόνια έξουσιάζει ή Ήθική της πρώτης οικογενειαρχικής φάσης. Το χαρακτηριστικό της φάσης αυτής είναι ότι τώρα αρχίζει ή διαφοροποίηση, προπάντων των άγοριών—των κοριτσιών αρχίζει στην κατοπινή προσωπαρχική φάση, δηλαδή μετά τα 14 χρόνια. Στα κορίτσια προηγείται ή φυσική ήδη και ακολουθεί ή ψυχική. Το χαρακτηριστικό επίσης της φάσης αυτής είναι τα πολεμικά—ληστρικά ένστιχτα των παιδιών. Τώρα σχηματίζουν ομάδες αρχόντων και άρχομένων, επίσης τώρα αρχίζουν να παίζουν ρόλο και κοινωνικές διαφορές. Το κορίτσι, γύρω από τα 14 του χρόνια δέ δείχνει ακόμα σταθερή φυσιογνωμία. Για το άγόρι είναι το κορίτσι της ήλικίας αυτής ένα μακρυνό, άφηρημένο ιδανικό. Την περαστική ζωή των άγοριών γεμίζουν πολεμικές και ήρωικές πράξεις. Το ήθικό τους πρότυπο είναι ο ήρωας.

Μετά τα 14 χρόνια άποχωρεί το ήρωικό ήθικό ιδανικό μπροστά σε λεπτότερα ήθικά συναισθήματα. Αισθητά συναισθήματα και πραστώσεις προκαλούν έναν ανθρωπιστικώτερο τρόπο ζωής, και ή φιλοσοφική σκέψη, που παρουσιάζεται τώρα, στο παιδί, έξαφανίζει την πολεμική διάθεση. Συχνά παρουσιάζε-

ται στο στάδιο αυτό μια δυνατή κρίση, που συχνά καταλήγει στην αυτοκτονία, ακριβώς όπως και η μεταγενέστερη οικογενειαρχική εποχή σημαίνει την κρίση, που δημιουργήθηκε με τη πτώση του αρχαίου κόσμου και την άνατολή του νεώτερου. Με την κρίση αυτή συνδυάζεται συχνά ή διάλυση της οικογένειας, δηλαδή ή απομάκρυνση του παιδιού από την οικογένεια, όπως τούτο είναι χαρακτηριστικό δια την πρώτη προσωπική εποχή. Τώρα αρχίζει και ή χειραφέτηση του κοριτσιού, που φέρνει την ανάλογη διάσπαση της οικογένειας. Τώρα προσπαθεί ο καθένας να αποκτήσει μια ελεύθερη, προσωπική ήθική (1)

Έτσι, ή ήθική εξέλιξη του παιδιού επαναλαμβάνει την ήθική εξέλιξη της ανθρωπότητας. Και πρέπει να ξέρη κανείς καλά τους νόμους της εξέλιξης αυτής για να μπορέη να χειρίζεται όπως πρέπει τα παιδιά. Η τυραννία των ζώων, που κάνουν τα παιδιά, δε δικαιολογεί να λέμε ότι το παιδί είναι σκληρή και πρόστυχη φύση. Τα πολεμικά ένστικτα του δεκάετους παιδιού δεν πρέπει να μας κάνουν να απελπιζώμαστε πως είναι δυνατόν' αλλαγή και να γίνη ανθρωπινώτερο. Απο την άλλη μεριά όμως πάλι δεν πρέπει να απαιτούμε από τα παιδιά να δείχνουν την ήθική αντίληψη, που έχουμε εμείς οι μεγάλοι. Το έργο μας είναι να προσέχωμε να μη μείνουν τα παιδιά στο ήθικό στάδιο, που βρίσκονται, και να σταματήσουν σ' αυτό. Όταν π. χ. ένα παιδί χτύπησε ένα άλλο, επειδή το πείραξε, και ύστερα έρχεται σέ μας με την συνείδηση ότι καλά έκαμε, εμείς δεν πρέπει να το μαλώσωμε. Μπορούμε μόνο, με διηγήσεις και προπάντων με πρότυπα παραδείγματα, να το κάμωμε να μαντεύση ότι υπάρχει και ένας άλλος ανώτερος τρόπος να αντικρούη κανείς τη βία. Αν δεν το μαντεύση, μπορεί να συμβή να μείνη το παιδί στο ήθικό αυτό στάδιο, όποτε αργότερα θα ισχύη για σωδινιστής και θα παίξη σημαντικό ρόλο ως φιλοπόλεμος. Η παραπάνω ήθική εξέλιξη γίνεται και χωρίς την επέμβασή μας. Εκείνο που μπορεί να κάμη ή άγωγή, να κάμη ή συνεργατική κοινότητα, είναι να προσπαθήση να γεννηθή μέσα στο παιδί ή ήθική συνείδηση. Ο προσεκτικός θα καταλάβη από άμέτρητες παρατηρήσεις της τωρινής και της περασμένης ζωής ότι οι ήθικές αντιλήψεις είναι πολλών ειδών. Ακόμα και το παιδί, που δεν είναι κοινωνιολογικά μορφωμένο, θα καταλάβη ότι το πλάτος της ήθικής συνείδησης εξαρτάται από το πλάτος του υπερεγωιστικού δρίξοντα

(1) Το ρυθμό της εξέλιξης της αντρικής και της γυναικείας νεολαίας αναλύει ή Σαρλόττα Μπούλερ, στη διευαία έργοσεία της «Η ψυχική ζωή του νέου». (Das Seelenleben des Jugendlichen).

της ζωής. Ἡ κατανόηση αὐτῆ με μιά καλή ὁδηγία τοῦ δασκάλου, μπορεί νά γίνη εὐκολά ἀπάνω σέ ἱστορικά παραδείγματα. Τό παιδί θά καταλάβη ὅτι τό πρώτο βήμα, πού βγάζει τόν ἄνθρωπο ἀπό τόν κόσμο τοῦ ἐγωΐσμοῦ εἶναι ἡ ἀγάπη πρὸς τόν ἄλλο καί ὅτι ἀπ' αὐτῆ τὴν ἀγάπη πρέπει νά πηγάζῃ ἡ ἠθική συνείδηση. Καί τώρα θά μπορέσωμε νά προχωρήσωμε ἀπό στάδιο σέ στάδιο: Ὁ κύκλος τῆς εἰκογένειας, τῆς γενιάς, τοῦ λαοῦ εἶναι εἰς μεγαλύτεροι συγκεντρωτικοί κύκλοι, στοὺς ὁποίους ἀπλώνεται ἡ ἠθική συνείδηση. Θά μπορέσωμε τότε εὐκολά νά δείξωμε ὅτι ἡ πορεία τῆς ἠθικῆς ἐξέλιξις ἀπό κύκλο σέ κύκλο σταματᾷ καμμιά φορά καί ἐπέρχεται ἔτσι μιά ἠθική ἀποστέωση. Ἔτσι θά ἀποδειχθῇ ὅτι ὁ Ἰουδαϊκὸς λαὸς στὴν ἠθική του ἐξελίξη σταμάτησε στὴν εἰκογενειαρχικὴ φάση καί ὅτι τό ἠθικὸ αὐτὸ ἐπίπεδο, μπροστὰ στὴν ἠθικὴ τῆς κατοπινης ἢ προσωπαρχικῆς φάσης πού ἀποβλέπει στὸ ἔθνος καί στὴν ἀνθρωπότητα, σημαίνει καθυστέρηση. Καί ἀπὸ τὸ ἔθνος θά πλατύνεται ὁ κύκλος καί θά περιλάβῃ ὅλους τοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς. Καί δὲ θά σταματήσῃ ἐδῶ, μὰ θά ἀποκτήσῃ μιά καθολικὴ ἀνθρώπινη ἠθικὴ συνείδηση, πού θά περιλαβαίνῃ ὅλα τὰ πολιτισμένα ἔθνη, ὄχι μόνο τοῦ παρόντος, ἀλλὰ καί τοῦ μέλλοντος. Καί ἴσως βρεθῇ καί κανένα παιδί, πού θά ἀποκτήτῃ καθολικὴ κοσμικὴ σκέψη καί θά προαιστανθῇ μιά καθολικὴ κοσμικὴ ἠθικὴ. Οἱ κύκλοι αὐτοὶ δὲν ἀποκλείουν ὁ ἓνας τόν ἄλλο, παρὰ ὅτι ὁ δρόμος ὁδηγεῖ ἀναγκαῖα ἀπὸ τόν στενότερο κύκλο στὸν πλατύτερο καί ὁ ἓνας περιλαμβάνεται μέσα στὸν ἄλλο. Ἡ, γιὰ νά ἐκφραστοῦμε πῶς συγκεκριμένα, μόνο ἀπὸ τὴν ἔθνικὴ ἠθικὴ πηγάζει ἡ καθολικὴ ἀνθρωπιστικὴ ἠθικὴ.

Ὁ Φίχτε, πού τόσο πολὺ μιλεῖ γιὰ τόν ἔθνισμὸ, ἐκφράζει τὴ σκέψη αὐτῆ ἔτσι: «Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ βγαίνει ὅτι τὸ κράτος δὲν εἶναι κάτι πρωταρχικὸ καί ἀσθύπαρκτο, παρὰ εἶναι τὸ μέσο πρὸς ἓνα ἀνώτερο σκοπὸ, τὸ σκοπὸ νά κυριαρχῇ ὅλο καί περισσότερο ὁ ἀνθρωπισμὸς μέσα στὸ κράτος».

Καί ὁ Paul Oestreich ἔτσι νιώθει τὸ γερμανικὸ χαρακτήρα ὅταν λέη: «Τὸ νά εἶσαι Γερμανὸς δὲν εἶναι ἀπλὸ πρᾶμα. Τὸ νά εἶσαι Γερμανὸς θά πῇ ὅτι εἶσαι πηγὴ ἐνεργείας, εἶσαι ἡ μορφή τῆς πρωταρχικῆς ἀνθρώπινης δυνάμεως. Ποιὸς μπορεί νά καταστρέψῃ τὴ δυνάμη αὐτῆ; Ποιὸς μπορεί νά τὴν ἀτιμάσῃ; Ὁ Γερμανὸς εἶναι αἰώνιος, ὅπως ὁ ἄνθρωπος, γιὰτὶ ἂν δὲν ἦταν τέτιος, δὲ θά ἐνωθε τὸν ἀνώτερο προορισμὸ του.

»Ἐμεῖς ὅμως ἔχομε ἓναν προορισμὸ: Νά κατακτήσωμε τὴ γῆ γιὰ τόν ἄνθρωπο. Νά ἀνακαλύψωμε γιὰ τόν ἄνθρωπο τὸν ἄνθρωπο. Νά διώξωμε ἀπὸ τόν κόσμο τὴν κόλαση, νά

ἀντικαταστήσωμε τὴν κόλασιν τῆς προστυχίας μὲ τὸν οὐρανὸν τῆς χαρᾶς. Νὰ περιφρονοῦμε τὴν θία. Νὰ κάμωμε τὴν ἀγάπην πολεμικήν. Ἐχομε ἕνα προορισμό: Βρισκόμασθε σὲ μιὰ περιπέτεια χωρὶς τέλος. Σ' ἕνα ἐξερευνητικὸ ταξίδι στὸ ἀπειρο. Ὅλο καὶ μακρότερα γιὰ νὰ πραγματοποιήσωμε μιὰ οὐτοπία.... Τὸ ἔργο τῆς ἀνθρωπότητος πλανιέται ἀκόμα ἀπάνω στὴ γῆ χωρὶς πατρίδα. Δράξτε τὸ ἐσεῖς Γερμανοὶ μὲ μιὰ ἡρωϊκὴ ἀγάπην! Τότε θὰ δημιουργήσετε ἕνα ναὸν γιὰ τὴν πίστη τῆς ἀνθρωπότητος. Τότε θὰ «κατακτήσετε» τὴν γῆ. Γιατὶ τότε ὁ ἀνθρωπισμὸς θὰ εἶναι γερμανικὸς, γιατί γερμανισμὸς σημαίνει ἀνθρωπισμὸς⁽²⁾.

Οἱ ἀντιλήψεις ὁμοίως αὐτὲς δὲν ἀποκτοῦνται ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσιν ἑνὸς ἠθικοῦ συστήματος. Ἀποκτοῦνται ἀπὸ τὴν πείρα, ἀπὸ τὴν παρατήρησιν καὶ προπάντων τὸ ζῆσιμον. Καὶ θὰ πρέπει ἡ σχολικὴ συνεργατικὴ Κοινότης νὰ ἐξετάζη κατὰ πόσον αἱ ἀντιλήψεις αὐτὲς πραγματοποιοῦνται μέσα στὴ δικήν της ζωὴ. Καὶ ἂν ἡ λογικὴ διατύπωσις δὲν ἀνταποκρίνεται καθαρὰ πρὸς τὴν ἱστορικὴν ἐξέλιξιν, εἶναι ὁμοίως καθαρὴ ἡ σχέση ἀνάμεσά τους. Τὸ ἄγροισ τῶν 12—13 χρόνων θὰ μπορέσῃ νὰ βρῇ ὅτι τὰ πολεμικὰ τοῦ αἰσθήματα ἀνταποκρίνονται πρὸς τὸ ἐθνικιστικὸ στάδιο τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξις τῶν λαῶν. Καὶ ἂν ἔμαθε μέσα στὴν συνεργατικὴ Κοινότης νὰ προχωρῇ ἀπὸ τὸ μικρότερον στὸ μεγαλύτερον, ἀπὸ τὸ στενότερον στὸ πλατότερον, θὰ νιώσῃ τουλάχιστον τὸ σεβασμὸν πρὸς ἐκεῖνα τὰ ἔθνη, ποῦ προχωροῦν ἕνα βῆμα πρὸς τὰ ἀπὸ τ' ἄλλα. Μιὰ τέτοια νοοτροπία ἐμβάλλει τὴν δικαιοσύνην πρὸς τοὺς ξένους λαοὺς. Ἡ δικαιοσύνη εἶναι ὁ ἐδγενικώτερος σκοπὸς κάθε ἀγωγῆς. Δὲν εἶναι ἀρνητικὴ ἀρετὴ, ὅπως ἰσχυρίζονται μερικοὶ, παρὰ ἡ πρὸ δημιουργικὴ ἀρετὴ, ποῦ ἀπ' αὐτὴ ἡ ἀνθρωπότης ἐδγαλε τὴν κοινωνικὴν ἀρετὴν, τὴν ἀρετὴν τῶν ἀρετῶν. Εἶναι ὁμοίως ἀρετὴ, ποῦ δὲ διδάσκεται, μὰ τὴ ζῆ κανεῖς.

Ἀπέναντι στὴν ἀνώτερη αὐτὴ ἠθικὴ στέκεται ἡ ἠθικὴ, ποῦ κυριαρχεῖ σήμερον, ποῦ εἶναι ἡ ἀπολιθωμένη ἠθικὴ τοῦ παρελθόντος. Ἄν εἶχαμε καταλάβει ὡς τώρα ὅτι κεῖνο, ποῦ γιὰ τοὺς προγόνους μας θεωροῦταν ἠθικὴ πράξις, γιὰ μᾶς εἶναι ἀπιστευμένο καὶ νεκρὸ, ἐπομένως ἀνήθικο, ἂν εἶχαμε καταλάβει ὅτι πρέπει νὰ πράττωμε ἀλλιῶτικα, παρὰ ποῦ ἔπρατταν οἱ πρόγονοί μας, ἀφοῦ μέσα μας κυριαρχεῖ ἡ ζωὴ καὶ δὲν εἴμαστε σὰν ἀκίνητοι, σὰν τίς πέτρες τῶν τάφων, ποῦ γύρω τους σπαρταρὰ ἡ ζωὴ, ἂν τὸ εἶχαμε καταλάβει αὐτό, δὲ θὰ κοπιάζαμε τόσο νὰ

1. «Neue Erziehung», Ἰούλιος 1922.

ζητούμε από ζωντανούς ανθρώπους μιὰ ζωὴ σύμφωνα με τὰ ἔθιμα, παρὰ θὰ ξέραμε καὶ θὰ νιώθαμε ὅτι ὁ δρόμος προχωρεῖ παραπέρα, ὅτι ἡ ἀληθινὴ ἠθικότητα εἶναι ζήτημα τοῦ μέλλοντος καὶ δὲν πρέπει νὰ ἐντειχίζεται στους τάφους τῶν προγόνων μας. Ἡ πάλῃ αὐτὴ ἐναντία στὰ ἔθιμα εἶναι ἀπὸ τὰ κυριώτερα ἔργα τῆς σχολικῆς Κοινότητος. Ἀφάνταστα πιέζει τὴ νεολαία μας ἡ αἰσθητικὴ—ὠφελιμιστικὴ ἠθικὴ τοῦ παρελθόντος. Ἡ ἀντικοινωνικὴ ἀπόλαυση ἢ μικρὴ καὶ πρόσκαιρὴ ζωὴ τῆς ὠφελιμότητος, ποὺ θυσιάζει τὸ μέλλον στὴ στιγμῇ, ἀποτελοῦν τοὺς μεγαλύτερους ἐχθρούς κάθε ἀληθινῆς κοινωνίας, κάθε ἠθικῆς τοῦ μέλλοντος. Ἐν αὐτὸ πάντα θὰ ὑπάρχη ἀνάγκη τοῦ παραδείγματος καὶ οὗ πρότυπου τοῦ δασκάλου, ὅχι ὅμως ὅπως τῶν πκλιῶν δασκάλων, ποὺ προσπαθοῦσαν, με τὴ δία καὶ τὴ διαστρέβλωση τῆς μαλακῆς ψυχῆς τῶν μαθητῶν, νὰ πετύχουν τὸ σκοπὸ τους, νὰ πετύχουν δηλαδὴ μιὰ ἐξωτερικὴ ὁμοιομορφία στὴ θέληση τῶν μαθητῶν, παρὰ εἰ νέοι μας δασκάλοι θὰ μποῦν οἱ ἴδιοι μέσα στὸν κύκλο τῶν μαθητῶν, καὶ με τὴν ὀριμότητά τους καὶ τὸ φωτισμένο τους μυαλό, θὰ προκαλέσουν τὴν ἐξτίμηση καὶ τὴν ἀγάπη τῶν μαθητῶν τους καὶ θὰ εἶναι γιὰ κάθε νερὸ μαθητὴ συναγωνιστὴς με προθυμία καὶ ἀγάπη, καὶ θὰ εἶναι συμπαρατάτες ὅχι γιὰ νὰ τοὺς ἀπαλλάσσουν ἀπὸ τὴν πάλῃ, μὰ γιὰ νὰ τοὺς διαφωτίζουν γιὰ τὴ ζωὴ τους, νὰ τοὺς ἀπαλλάσσουν ἀπὸ μάταιες σκέψεις καὶ δάσανα καὶ νὰ τοὺς γνωρίσουν τὸ ρυθμὸ τῆς ὁμαδικῆς ζωῆς.

Στὸν ἀγῶνα μας ἐναντία στὴν ἠθικὴ προσκρούμε στὴν Ἐκκλησία, ποὺ εἶναι ποτισμένη ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς οἰκογενειαρχικῆς ἐποχῆς. Ὅταν βλέπουμε σεδαστοὺς πατέρες καὶ μητέρες νὰ ἀγανακτοῦν γιὰ τὰ παιδιὰ ἀρχίζουν νὰ ἀποσχιζονται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, δὲ μπορούμε παρὰ νὰ τοὺς δώσωμε δίκιο ἀπὸ μιὰ ἀποψη. Γιὰ τὸ οἱ γονεῖς αὐτοὶ συγχέουν τὴν Ἐκκλησία με τὴ θρησκεία. Ἐχουν ἰκόμα στὸ μυαλό τους—τοὺς τὸ δίδαξε ἡ Ἐκκλησία—ὅτι μιὰ φορὰ ἡ Ἐκκλησία ἦταν Κοινότητα. Αὐτὸ βέβαια εἶναι σωστὸ. Ὑπῆρξε μιὰ ἐποχῇ, ποὺ ὅλη ἡ κοινωνικὴ ζωὴ διαδραματιζόταν μέσα στὸ πλαίσιο τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ τὸ νὰ βρισκόταν κανεὶς ἔξω ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, εἰσήμαινε νὰ εἶναι ἀντικοινωνικὸς καὶ ἀνῆθικος. Ὑπῆρξε μιὰ ἐποχῇ—ἦταν μιὰ φορὰ κι' ἕνα καιρὸ—σήμερα ὅμως αὐτὸ κατ'ἐντησε παραμυθί. Ὅποιος θέλει σήμερα νὰ ἰσχυριστῇ ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι κοινωνικὴ ὁμάδα, αὐτὸς ψεύδεται συ·ειδητὰ. Μάταιες πῆγαν ὅλες οἱ προσπάθειες μερικῶν μεγάλων ἀνδρῶν τῆς Ἐκκλησίας νὰ τὴν κάμουν πάλι κοινωνικὴ ὁμάδα. Οἱ προσπάθειες αὐτὲς εἶναι συγκινητικῆς, εἶναι τραγικῆς. Εἶναι ἀναχρονισμοί. Καὶ ἀκόμα ἕνα : Βέβαια ἡ ἀληθινὴ

ἠθική ἔχει τίς ρίζες τῆς μέσα στῆ θρησκεία, μέσα δηλαδή στοῦ δόξος μπροστά στοῦ Ἀνεξερεύνητο, μπροστά στοῦ Αἰώνιο Μερικῶν φυσικά θὰ μᾶς ἀντικρούσουν. Θὰ μᾶς ποῦν : Κόιταξε μερικῶν ἀληθινὰ θρησκευτικῶν φύσεις, ὅπως ὁ Αὐγουστίνος, ὁ Ρουσσώ, ὁ Στρίντιπεργ. Ἀπό ἠθική ἀπόψη οἱ προσωπικότητες αὐτῶν εἶναι πολὺ ἀδύνατοι. Κόιταξε τώρα καὶ μερικὸς λεγομένους ἔχθρους τῆς θρησκείας, ὅπως ὁ Σωκράτης, ὁ Λέσσιγ, ὁ Χαίκελ, ὁ Νίτσε. Ὅλοι ἔχουν ἠθικὸ μεγαλεῖο. Οἱ ἀντιρρήσεις αὐτῶν εἶναι ἰσχυρισμοὶ τῆς στιγμῆς πολὺ δραστηριοί. Εἶναι ἰσχυρισμοί, ποὺ ἐπιτρέπουν νὰ ἀντιπαράθεση κανεὶς τὴν θερμότητα τῆς θρησκευτικῆς συναισθηματικῆς συμβίωσης ἀπέναντι στὴ ψυχρότητα τῆς ἠθικῆς δυνάμεις τοῦ μυαλοῦ. Ἄς προσέξωμε πρῶτα-πρῶτα τὴν τελευταία ὁμάδα τῶν ἠθικῶν. Μήπως ὁ Σωκράτης, ὁ Λέσσιγ, ὁ Χαίκελ, ὁ Νίτσε ἦταν ἀντικοινωνικοὶ ἄνθρωποι ; Ὅλοι ἔχουν τὸ κοινὸ μεταξύ τους ὅτι πολεμοῦσαν τὴν Ἐκκλησία, ποὺ δὲν ἦταν πιά κοινωνία. Μέσα στὴν ἀποσύνθεση τῆς κοινωνίας ὅλοι τους ἦταν πρωτοπόροι νέων κοινωνιῶν. Αὐτὸ ἴσως ἀμφισβητεῖται στὸ ἔκτος. Δὲν εἶναι ὁμοῦ σωστὸ. Ὅσο βέβαια ὥρατο εἶναι νὰ βλέπωμε στὸ Νίτσε θαυμάσιες ἠθικῶν ἀντιλήψεις οἰκογενειαρχικῆς ἐποχῆς, δὲν πρὶν ποτὲ νὰ ξεχνοῦμε ὅτι ὅλες περιβάλλονται ἀπὸ μιὰ μακρυνὴ ἀγάπη, τὴν ἀγάπη τῆς μελλοντικῆς κοινότητος καὶ ἀποτελεῖ ἀληθινὰ μονομέρεια ὅταν ὁ Müller—Lyer, ἐξετάζοντας τὸ Νίτσε, δὲν μπορεῖ νὰ τὸ δῇ αὐτὸ. (1)

Καὶ ποῖος εἶναι κείνος ποὺ θὰ θεωρήσῃ ἀντιθρησκευτικὸς τοὺς ἀνθρώπους αὐτοὺς μὲ τὸν ἀπειροσεβασμὸ πρὸς τὸ θεο, πρὸς τὸ μυστήριον τῆς ἀνθρώπινης ψυχῆς καὶ πρὸς τὴ φύση ; Γιατὶ οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ πολεμοῦν μόνον τὸ δηλητηριασμένον ἄερα τοῦ ὀμοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῆς ἐποχῆς τους. Ἀντίθετα, οἱ ἄλλοι ποὺ ἀναφέραμε, ὁ Αὐγουστίνος, ὁ Ρουσσώ, ὁ Στρίντιπεργ εἶχαν τὴν εὐτυχία νὰ κινῶνται μέσα στὸ ρεῦμα τῆς ἐποχῆς τους, νὰ δροῦν μέσα στὴ σύγχρονή τους κοινωνία. Καὶ ὅταν οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ ἀμαρτάνουν ἀπέναντι στὴν κοινωνία, ὅπως ὁ Αὐγουστίνος στὴ νεότητά του, ὅπως ὁ Ρουσσώ ἀπέναντι στὰ παιδιὰ του καὶ ὅπως ὁ Στρίντιπεργ στὸ γάμο του, ἐνεργοῦν ἀπὸ τὴν προαίθεση μιανῆς νέας ἐποχῆς, ἀμαρτάνουν ἀπέναντι στὸ πνεῦμα τῆς οἰκογενειαρχικῆς ἐποχῆς, πλησιάζουν τὸ πνεῦμα τῆς κοινωνικῆς—προσωπαρχικῆς ἐποχῆς, μὰ ποὺ δὲν ἦταν ἀκό-

1. Müller—Lyer : «Der Sinn des Lebens und die Wissenschaft». Kap. 20 «Der Nitzscheanismus».

μα θριμοι για τις απαιτήσεις της. Έκαστο λοιπόν πού διακρίνει τις δυο αυτές ομάδες είναι το ακόλουθο : Η ομάδα Αδγουσίνος—Στρίντμπεργ βρίσκεται ολόκληρη μέσα στην εποχή της και μόνο μερικές ενέργειες της ζωής τους προδίνουν τη μέλλουσα εποχή. Η ομάδα Σωκράτης—Νίτσο βρίσκεται αντίθετα έξω από την εποχή της, μέσα στο μέλλον, και μόνο μερικές ενέργειες της ζωής τους εκφράζουν την εποχή τους ή και το παρελθόν τους. Η πρώτη ομάδα βλέπει με το συναίσθημα τη νέα εποχή, η δεύτερη ομάδα βρίσκεται μέσα στη νέα εποχή με το μυαλό της και τη θέλησή της.

Έτσι η αντίθεση ανάμεσα στη θρησκεία και την ηθική αποδείχθηκε φαινομενική, σαν οφθαλμαπάτη. Με μια ακριβέστερη παρατήρηση φαίνεται καθαρά ότι η ηθική πράξη στο βάθος πηγάζει από κοσμικό συναίσθημα, είναι δηλαδή θρησκευτική, ότι όμως η Έκκλησία, πού ως τώρα κανόνιζε και έδινε μορφή στην ηθική, είναι σαθρό οικοδόμημα. Φαινομενικά η Έκκλησία στηριζε την ηθική και της έδινε δύναμη. Στην πραγματικότητα όμως το αντίθετο αληθεύει. "Ο,τι είναι ακόμα η Έκκλησία, το χρεωστά σε μερικές ηθικές προσωπικότητες, πού δέν αρνήθηκαν ακόμα την Έκκλησία, γιατί τους παραπλανά ο σεβασμός πρὸς την παράδοση, γιατί, αλήθεια, κάποτε είχε αναπτυχθή ηθική ζωή ανάμεσα στην κοινότητα της Έκκλησίας. Για μας όμως η Έκκλησία είναι έθος, είναι εμπόδιο, είναι κάτι έτοιμο-ροπο, πού πρέπει να γκρεμισθῆ για να μπορούν πάλι ο ήλιος και το φῶς τοῦ Θεοῦ να πλημμυρίσουν τὸν κόσμο.

Έτσι θρισκόμαστε σε δυνατή πάλη με την παλιά ηθική με το θρησκευτικό της περίβλημα, την ηθική της οικογενειαρχικής εποχής, πού προσπαθεῖ να ἐμβάλῃ τις ἐντολές της στα μυαλά της νεολαίας με τὰ δόγματα. Η ηθική όμως της προσωπαρχικής εποχής, δὲ μπορεί να είναι δογματική, δὲ μπορεί να μεταδισθῆ με τὴ διδασκαλία : Η ηθική αὐτὴ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἐμαδικὴ ζωὴ και φέρνει στὴ συνείδηση τοῦ μέλους τὸ συναίσθημα της εὐθύνης. Είναι ηθική κατεύθυνσης, ὄχι σκοποῦ, δὲν είναι τυπικὴ ηθικὴ, κατὰ τὴν ὁποία ἕνα πράμα, αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ, είναι καλὸ ἢ κακό, παρὰ είναι ηθικὴ σχέσεων, δηλαδή μόνο ἀπὸ τὴ σχέση τῶν πραγμάτων κρίνεται ἡ μεγάλη ἢ ἡ μικρὴ ἀξία ἑνὸς πράγματος. Καὶ τὸ μέτρο της κρίσης είναι πάντα ἡ ὑπηρεσία πρὸς τὴν κοινότητα. Κοινωνικὴ πράξη και ηθικὴ πράξη εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἴδιο.

Σήμερα λοιπόν κάθε ηθικὴ κλειεται μέσα στην οδὸς της νέας εποχής. "Οποιοσ ἐνεργεῖ σύμφωνα με τὸ πνεῦμα της αὐτὸς μόνο μπορεί να ἰσχυρισθῆ ὅτι είναι ηθικός. "Οποιοσ ἐνεργεῖ

σύμφωνα με τὸ πνεῦμα τῆς παλαιᾶς κοινωνίας, αὐτὸς μπορεῖ νὰ ἰσχύῃ ὡς ἠθικὸς κατὰ τὶς 10 ἐντολὰς τοῦ Δουθέρου. Μέσα στὸ πλάσιον ὅμως τῆς δικῆς μας ἐποχῆς αἱ πράξεις του εἶναι ἀνῆθικες.

Τὸ ζήτημα τῆς διδασκαλίας τῆς ἠθικῆς δὲ μπορεῖ νὰ ἐξετασθῆ ὡς «ἀντικατάσταση» τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν. Ὅταν σήμερα στὴν πράξιν κυριαρχῆ ἡ ἀνίληψη τῆς ἀντικατάστασις αὐτῆς μὲ αὐτὸ δὲν κατορθώνεται τίποτα ἄλλο, παρὰ νὰ περιπλέκεται τὸ πρόβλημα. Πρέπει νὰ ξεκινήσωμε ἀπὸ ὅσα ἀναπτύξαμε παραπάνω καὶ νὰ θυμηθοῦμε καὶ ὅσα λέει ὁ Muller - Lyeer γιὰ τὶς κοινωνικὰς ὁρμὰς τῶν κοινωνικῶν ζώων. Ὅλες αὐτὲς αἱ ὁρμὰς παρατηροῦνται καὶ ἐν τῇ κοινωνίᾳ τῶν παιδιῶν, ποὺ μαζεύτηκαν τυχαῖα γιὰ ν' ἀκούσουν τὴν ἴδια διδασκαλίαν. Καὶ ἐδῶ, πρῶτα-πρῶτα, αἱ πρωτόγονοι ὁρμὰς τῆς παρατήρησις, τῆς ἐχτίμησις τοῦ ἑνὸς πρὸς τὸ ἄλλο. Ἐπειτα, ἡ δυνατότης καὶ γιὰ τὴ διδασκαλίαν τόσο σημαντικῆς, ὁρμῆς τῆς μίμησις, ἡ ἀνάγκη τῆς προσαρμογῆς καὶ ὑποταγῆς, γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἡ ἀναρχία δὲν εἶναι εὐχάριστη. Κατόπι, ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς ἀμυνας ἀπέναντι στὸν παντοδύναμον δάσκαλον ἀναπτύσσονται τὰ ἀνώτερα κοινωνικὰ ἐνστικτὰ : Τὸ νὰ βοηθῆ ὁ ἕνας τὸν ἄλλο μὲ τὸ πνεῦμα ἀληθινῆς φιλίας, συμπάθειας γιὰ κείνον ποὺ πάσχει, γιὰ τὸν σύντροφον, ποὺ σωματικὰ καὶ πνευματικὰ εἶναι ὑποταγμένος στὸ δάσκαλον. Ἐπειτα τὸ φιλότιμον καὶ ἡ φιλαρέσκεια, ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐχτιμηθῆ ἀπὸ τὸ δάσκαλον καὶ τοὺς συμμαθητὰς του. Χωρὶς ἀμφιβολίαν, ἡ πρωταρχικώτερη ὁρμὴ εἶναι αὐτὴ ἡ κατάκτηση τῆς ἐχτίμησις τῶν συντροφῶν. Καὶ ὅταν ἡ προσπάθεια αὐτῆ ἐνὸς μαθητῆ ἀποτύχῃ, τότε συχνὰ ἐπιδιώκει νὰ ἱκανοποιηθῆ τῇ φιλαρέσκειᾳ του ἀπὸ τὴν εὐνοίαν τοῦ δασκάλου.

Καὶ γιὰ ὅλα αὐτὰ τὰ φαινόμενα τῆς ὁμαδικῆς ζωῆς τῶν μελλοντικῶν πολιτῶν ἰσχύει καὶ ὅτι ἰσχύει γιὰ τὴν ὁμαδικὴν ζωὴν τῶν κοινωνικῶν ζώων : Ὅλες αὐτὲς αἱ κοινωνικὰς ὁρμὰς εἶναι ἠθικὰς ὁρμὰς. Ὅλες αὐτὲς τὶς ὁρμὰς τὸ παλιὸ σχολεῖον, οὔτε τὶς χειραγωγῆσε, οὔτε τὶς μόρφωσε. Καὶ ἂν καμμιά φορά ἀναπτύσσωνται μέσα στὸ παλιὸ σχολεῖον κοινωνικὰ ἐνστικτὰ, αὐτὸ προερχόταν ἀπὸ τὴν συσσωμάτωσιν τῶν μαθητῶν καὶ νὰ πολεμήσουν τὴ δύναμιν τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ καὶ πιστῆς δασκάλου. Ἀντίθετα ὅμως, τὸ παλιὸ σχολεῖον προσπαθοῦσε μὲ κάθε τρόπο νὰ καταπνίξῃ καὶ νὰ ἐξαλείψῃ ὁλότελα τὶς κοινωνικὰς ὁρμὰς τῶν παιδιῶν. Ἡ συνείδησις τῆς ἀλληλεγγύης, ποὺ κυριαρχοῦσε πολλὰς φορές τοὺς μαθητὰς, ἦταν πολὺ δυσάριστη στοὺς δασκάλους.

λους. Μὲ δὲλα τὰ μέσα, φανερά καὶ μυστικά, προσπαθοῦσαν οἱ δασκάλοι νὰ σπάσουν τὴν ἀλληλεγγύη αὐτὴ, νὰ θάλουν μιὰ σφήνα στὸ φάλαγγα, γιὰ νὰ σπρώξουν μερικοὺς μαθητὰς στὴν προδοσία καὶ νὰ τοὺς πάρουν μὲ τὸ μέρος τους. Ἀκόμα δὲν ἐδί-σταζαν νὰ χρησιμοποιοῦσιν καὶ τὴ δύναμη τοῦ πατρικοῦ σπι-τιοῦ, καθὼς καὶ τῆς θρησκείας γιὰ νὰ σπάσουν τὴν κοινωνικὴ δύναμη τῆς τάξης. Ἔτσι, εἰ κοινωνικὲς ὁρμὲς, ὄχι μόνον ἔμεναν ἀχειραγώγητες καὶ ἀμόρφωτες, ἀλλὰ πιέζονταν, ξεφυλιζονταν καὶ διαστρεβλώνονταν.

Καὶ ἡ συζήτηση τῆς κατάστασης αὐτῆς εἶναι ἡ ἠθικὴ σύγ-χυση καὶ ἀδυναμία τῶν ἡμερῶν μας. Εἶναι ζήτημα ἂν ὀκάρ-χη καὶ ἕνας, ποὺ τελείωσε τὸ σχολεῖο, προπάντων τὸ σχολεῖο τῆς Μέσης παιδείας, καὶ νὰ μὴν ἔπαθε διαστρέβλωση τῆς ἠθι-κῆς του κρίσης. Καὶ ἂν ἀκριβῶς μερικὲ ἀκαδημαϊκοὶ κύκλοι διακρίνονται γιὰ τὴν ἠθικὴ τους τῆς σπονδυλικῆς τους στήλης, τοῦτο ὀποτελεῖ ἀκριβῶς ἀπόδειξη ὅτι τὸ παλιὸ σχολεῖο θυσιάζε-τις ἀνώτερες κοινωνικὲς ὁρμὲς τῆς ἀλληλεγγύης καὶ αὐτοθυσίας στὰ κατώτερα ὀφελιμιστικὰ ἔνστιχτα.

Ἀκόμα ἕνας λόγος τῆς χρεωκοπίας τοῦ παλιοῦ συστήματος εἶναι ὅτι, στὰ σοβαρώτατα αὐτὰ ζητήματα ποὺ ἔπρεπε νὰ συμ-βάλλουν στὴ μόρφωση τοῦ χαρακτήρα, εἰπὲ στὴν πραγματι-κότητα διαστρέβλωναν τὸ χαρακτήρα, γινόνταν ὀυπερβολικὴ σπατάλη δυνάμεων. Τὶ σπατάλη σημαντικώτατων ψυχικῶν δυ-νάμεων στὶς ἠθικὲς συγκρούσεις ἀνάμεσα στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ δασκάλου καὶ τὴν ἀλληλεγγύη τῶν μαθητῶν! Τὶ σπατάλη-δταν συνέβαινε διάφευση τῆς ἐμπιστοσύνης τῶν μαθητῶν πρὸς τὸ δάσκαλό τους!

Τὸ νέο σχολεῖο πρέπει ἀπὸ τὸ χάος αὐτὸ νὰ βρῆ τὸ δρό-μο του πρὸς τὴν ἄρμονία, πρὸς τὸν κόσμον. Ἀπὸ τὴν καλλιέρ-γεια τῶν παραμελημένων, διαστρεβλωμένων ἢ πιεσμένων αὐτῶν-δυνάμεων θὰ ἀνθήσῃ ἡ ἠθικὴ χαρὰ καὶ ἠθικὴ ἔμορφιά, τίς ὀ-ποῖτες ὀνειρευόμαστε μόνον σήμερον. Ἡ πρώτη προϋπόθεση γι' αὐ-τὸ εἶναι ἡ συνεργατικὴ Κοινότητα. Ἡ προθυμία τῶν παιδιῶν νὰ ἀλληλεβοηθοῦνται πρέπει νὰ καλλιεργηθῆ θετικὰ καὶ νὰ χρη-σιμοποιηθῆ καὶ ὄχι νὰ καταπιεσθῆ. Ἔτσι ἠθέλε ὀ Πεισταλότι, ἔτσι ζητοῦσε ὀ Φίχτε. Ὄ δυνατὸς νὰ βοηθῆ τὸν ἀδύνατον. Ὄ δυ-νατὸς στὸ μυαλὸ τὸ δυνατὸ στὸ χέρι, μὰ ἀδύνατον στὸ μυαλὸ, καὶ ἀντίστροφα. Ὄ δάσκαλος πρέπει νὰ μῆν μέσα στὴν Κοινότητα-σὰν μέλος τῆς, σὸν μεγάλος συνεργάτης καὶ φίλος. Μόνον ὀταν ἔξαφανισθῆ ἡ ἔξωτερικὴ κυριαρχικὴ ἐπιβολὴ τοῦ δασκάλου, ὀταν ὀ δάσκαλος ζῆσῃ μέσα στὴν Κοινότητα, μὰ ὄχι ἀπὸ συγκαταβα-τικότητα, ἀλλὰ ἀπὸ ἀγάπη, ὄχι σὲ μιὰ Κοινότητα τῶν λόγων

και των συναισθημάτων, μα σε μιὰ Κοινότητα έργων, μόνο τότε θα πάμε μπροστά.

Είναι σάν να προαισθανόταν ή καλιά κοινωνία πόσο επικίνδυνη ήταν γι' αυτή ή νέα παραγωγική συνεργατική Κοινότητα, ή νέα νεολαία με τό συναισθημά της της εδδύνης. Γιατί με κάθε τρόπο προσπαθει να εκμηδενίση τις σκέψεις αυτές της νέας άγωγής : Δηλαδή όχι με τό να τις απιρρίπτει, μα με τό να τις παραλαβαίγη μέσα στο πλαίσιο του παλιού σχολείου. Κοντά π. χ. σε 34 ώρες μαθημάτων του προγράμματος δάξει και πρακτική εργασία τό απόγευμα, που τίποτα άλλο δέν πετυχαίνει, παρά να γελοιοποιήση τή σκέψη του παραγωγικού σχολείου, όταν μάλιστα ή διδασκαλία αυτή πρέπει να εξετάση ώρισμένο προσό «ύλης» και να κάνη και εκθέσεις. Μέτα σ' ένα σύστημα εργασίας σχολείου με την άστυνομία των διαδρομών, ή με τά περίφημα αξιώματα του καθαρίσματος του πίνακα και του σπόγγου, ή σε σχολικές Κοινότητες, που για τίποτα άλλο δέν συζητούν τά παιδιά, παρά ίσως μόνο για καμιά εκδρομή, ή για την καθυστέρησή τους τό πρωί, για τά άλλα δέ σιωπούν αν δέν θέλουν να πάρουν κκεούς βχτημούς, ή «άστυνομία» της νεολαίας, τίποτε άλλο δέν κάνει, παρά να γελοιοποιή δλη την υπόθεση. Τό ίδιο όμως γίνεται και σ' όλα τά άλλα κεφάλαια. Παίρνουμε παράδειγμα τις εξετάσεις. Πόσο ανήθικες είναι οι εξετάσεις τό ξέρουν δλοι οι εκπαιδευτικοί σύμβουλοι. Όσοι όμως δέν αποφασίζουν να τις καταργήσουν, γιατί, ίσα ίσα, ή κυριαρχία της παλιάς διάταξης της κοινωνίας στηρίζεται άπάνω στην καλλιέργεια της ανηθικότητας, και για τίποτα άνωτερο δέν ενδιαφέρεται, παρ' να καταπιέξη τις δυνάμεις της νέας κοινωνίας μπολιάζοντάς τις με τον όρρο της ήθικης της.

Στό παραγωγικό έμως σχολείο και από την δμαδική ζωή των μαθητών του θα πηγάζση άναγκατα μιὰ ζωή της εδδύνης και της αυτοαγωγής για κάθε μέλος της Κοινότητας. Και ή αυτοαγωγή αυτή θα δυναμώνη τόσο περισσότερο όσο στη συνείδηση του κάθε μέλους της Κοινότητας θα ώριμάζευν τά προβλήματα της Κοινότητας. Στην αρχή, ή ζωή των μαθητών θα είναι έντιχτώδικη και άσυνείδη, που κοινό της γνώρισμα θα είναι ή αγάπη πρ'ς τό δάσκαλο. Και θα κάνουν πολλά για χάρη της αγάπης αυτής, που άργότερα θα κάνουν για χάρη του εαυτού τους. Γιατί άμέσως στο μάθημα των γλωσσών και στην πρακτική εργασία, θα τους γίνη συνείδητό ότι είναι ανάγκη ό ένας να άπρεπει, τόν άλλο. Η άνηθικότητα της άνακοίνωσης και της έρώτησης, ή άνάνκη της άμοιβαίας βνήθειας στην άσκηση του χεριού : Στόν σχολικό κήπο, ή στην εργασία στο εργαστήρι, από

τὴν ἀπλούστερη κατεργασία τοῦ χαρτιοῦ ὡς τὸ χειρισμὸ τοῦ τόρνου. Ὅλα αὐτὰ κάνουν τοὺς μαθητὰς νὰ καταλάβουν διὰ γὰ τὴν κατάκτηση τῆς ζωῆς ἀπαραίτητη εἶναι ἡ ἀλληλεγγύη. Ὅτι δηλαδὴ ἓνας δρόμος ὑπάρχει στὴ ζωὴ, ὁ δρόμος τῆς συνεργασίας μέσα στὴν Κοινότητα, ἐνῶ ὁ ἀτομικιστῆς, ὁ ἀντικοινωνικός ἀνθρώπος, εἶναι καταδικασμένος νὰ εἶναι ἀγονος καὶ ἀνωφελῆς.

Τί πρέπει τῶρα νὰ κάμῃ τὸ σχολεῖο τοῦ μέλλοντος σχετικὰ μὲ τὸν ἠθικὸ διαφωτισμὸ τῆς νεολαίας; Θὰ διδάξωμε στὰ παιδιά σὲ ὠρισμένες ὥρες ἠθικὴ ἢ κάτι παρόμοιο; Τὸ νὰ μιλήθῃ ὅμως κανεὶς σὲ ὠρισμένες ὥρες γιὰ ἠθικὴ μπροστὰ σὲ ἓναν ὄμιλο παιδιῶν, περισσότερὸ ἐξασθενεῖ παρὰ πού δυναμώνει τὴ ἠθικὴ τους διάθεση. Ἐπίσης δὲν ξέρομε ἂν μέσα σὲ μιὰ συνεργατικὴ Κοινότητα ὑπάρχῃ ἀνάγκη καὶ χρόνος γιὰ τέτοια πράγματα. Φυσικὰ ὁ δάσκαλος θὰ μιλήσῃ μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο μαθητὴ γιὰ ἠθικὰ προβλήματα σ' ἓναν περίπατο καὶ γενικὰ σὲ μιὰ ὥρα, πού θὰ τὴν κλέψῃ ἀπὸ τὴ δουλειά του, καὶ συχνὰ θὰ διατυπώσῃ καὶ ἓνα ἠθικὸ πόρισμα. Φυσικὰ τὸ δάθος κάθε διδασκαλίας θὰ εἶναι ἓνας σιωπηρὸς ὕμνος ἠθικῆς ἀρμονίας, πού ὁ ρυθμὸς του θὰ ἐκδηλώνεται σὲ κάθε ἐργασία τοῦ σχολείου. Σὲ ἀμέτρητες σπίθες θὰ πετᾷ ἀπὸ κάθε ἔργο τῆς συνεργατικῆς Κοινότητος, σὰν ἀπὸ τ' ἀμμόνι τοῦ σιδηρουργοῦ, τὸ ἠθικὸ φῶς καὶ θὰ φωτίζῃ κάθε σκοτεινὸ μέρος. Ἐρωτας καὶ νόμος θὰ εἶναι τὸ ἠλεκτρικὸ ρεῦμα, πού θὰ ἐνεργῇ μέσα στὴν συνεργατικὴ Κοινότητα. Καὶ τὸ ρεῦμα αὐτὸ θὰ φέρῃ μέσα στὸ χάος τῶν μορίων τὴν τάξιν καὶ τὸ ρυθμὸ. Στὴν πρακτικὴ ἐργασία καὶ στὴ διδασκαλία τῆς γλώσσας, ἡ τάξιν, ἡ καθαριότητα καὶ ἡ ἀκρίβεια εἶναι οἱ προϋποθέσεις, πού πρέπει νὰ ἐπαληθεύουν καὶ γιὰ τὸ κάθε χωριστὸ Ἐγὼ καὶ γιὰ τὴν ομάδα. Ἡ διδακτικὰ πάλι τῶν Μαθηματικῶν, ἀπὸ τὴν καθαρότητα τῆς σκέψεως καὶ τῆς ἐπισημάνσεως ἀφύωνται πρὸς τὰ ψηλότερα ἠθικὰ καὶ φιλοσοφικὰ προβλήματα. Στὴ διδασκαλία τῶν φυσιογνωστικῶν μαθημάτων πρέπει νὰ καλλιεργηθῇ ἡ κοινωνιολογικὴ συνελθῆσιν, πού θὰ συμπληρωθῇ κατόπι στὰ ἄλλα κοινωνιολογικὰ μαθήματα, στίς γλώσσας, στὴ Γεωγραφία καὶ τέλος στὴν Ἱστορίαν καὶ τὴν πολιτειακὴ ἀγωγή. Σὲ κάθε μάθημα δρῖσκειται μιὰ τεράστια ἠθικὴ δύναμις, πού θὰ ἐκδηλωθῇ καὶ θὰ ἐνεργῆσιν τόσο περισσότερὸ, ὅσο πῶς ζωντανῆ εἶναι ἡ συνεργατικὴ Κοινότητα. Σημαντικὴ θέσιν ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ κατέχουν τὰ μαθήματα τῆς Ἱστορίας καὶ τῆς γερμανικῆς γλώσσας, γιατί ἔχουν τὸ μεγάλο σκοπὸ, ἀπὸ τῆς μιᾶς νὰ καλλιεργήσῃ τὴ συνελθῆσιν καὶ νὰ δεύουν τὴν παρατηρητικότηταν τῶν παιδιῶν ἀπάνω στὰ κοινωνιολογικὰ συμπλέγματα τῆς ζωῆς καὶ ἀπὸ τῆς ἄλλης νὰ δεῖξουν τίς κτευθόνσεις καὶ τοὺς νόμους

της εξέλιξης της ανθρωπότητας. Και στα μαθήματα αυτά στις ανώτερες τάξεις μπορούν να ειπωθούν πράματα, που στις κατώτερες τάξεις τα παιδιά μόνο τα μαντεύουν: Πότα δηλαδή δάσκανα πέρασε ή ανθρωπότητα για να μπορέση επιτέλους να φτάση στο κατώφλι μιας εποχής, που μπορούμε να ελπίζουμε, χωρίς να είμαστε ουτοπιστάι, ότι έχουμε στα χέρια μας την τύχη της ανθρωπότητας, ότι εργαζόμαστε για να δημιουργήσωμε ένα κράτος του καθαρού ανθρωπισμού και της αληθινής ειρήνης.

Πώς έχει τώρα το ζήτημα της προσαρμογής της διδασκαλίας της ηθικής προς την ηλικία των παιδιών; Τη σκέψη τη θεωρούμε αξιοπρόσεχτη. Φοβούμαστε όμως ότι ο κανονισμός του μαθήματος με έκλογή ηθικής βίης, με ώρισμένες ώρες διδασκαλίας, θα σημάνη το θάνατο της ηθικής αγωγής.

Γιατί εδώ πρόκειται προπάντων για την ηθική δύναμη της ηθικής προσωπικότητας μέσα στο πλαίσιο της σχολικής Κοινότητας. Όπου ή προσωπικότητα αυτή αίχμηλωτίση τα παιδιά εκεί θα ακτινοβολήση και ή ηθική από τη μιὰ ψυχή στην άλλη. Τέτοιες ανώτερες ηθικές προσωπικότητες θα αποτρέψουν και τον κίνδυνο, που απειλεί πάντα τη νεολαία, να σταματήση την εξέλιξή της και να αποστεωθή. Μερικοί σταματούν στο στάδιο ενός ληστρικού ρωμαντισμού, άλλοι στο στάδιο της κουκλιστικής φιλαρέσκειας, και κει μένουν όλη τους τη ζωή. Μια όμως δυνατή δασκαλική προσωπικότητα, τραβά από την όχθη, όπου έχουν σκαλώσει τίς ψυχές αυτές και τίς σπρώχνει προς το μεγάλο ώκεανό της εξέλιξης. Γιατί αυτό είναι το χάρισμα τέτοιων φίλων της νεολαίας: 'Απ' τη ψυχή τους ακτινοβολεί τό φώς της ελπίδας, της προαίθησης μιας ανώτερης ζωής. Και αυτό σπρώχνει και τίς πιο δυσκίνητες ψυχές να βαδίσουν προς τ' εμπρός, προς μιὰ ανώτερη ηθικότητα.

Πιστεύομε ότι δύσκολα θα βρεθή κανείς που θα ζητήση ιδιαίτερο μάθημα της 'Ηθικής. Μερικοί όμως νομίζου ότι ένα μάθημα «Κοινωνιολογίας» εδ θαόλαφτε. 'Αντίθετα μάλιστα, θα μάζευε και θα συστηματοποιούσε τά κατά μέρος πορίσματα και ότι θα έφτανε σε μιὰ συμπληρωμένη κοσμοθεωρία. 'Ετσι π.χ. βγήκε ένα διδασκαλικό του Πάουλ Κρίσε: «Κοινωνιολογία». 'Υλικό και μέθοδος της διδασκαλίας. Για γονείς και δασκάλους σοσιαλιστικών φρονημάτων».

Στο πρώτο του κεφάλαιο το βιβλίο τουτο πραγματεύεται για τον κόσμο και την ανάπτυξή του. 'Αρχίζει από τη δημιουργία του σύμπαντος, περνά στην εξέλιξη της γής και την διαμόρφωση της επιφάνειάς της. 'Απ' εκεί περνά στην ανάπτυξη της οργανικής ζωής των φυτών, ζώων και ανθρώπων. Τέλος εξετάζει

τῆ θεωρίας τοῦ Ἀϊνστάϊν. Τὸ δεύτερο κεφάλαιο ἀφιερώνεται στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ἐξέλιξή του μετὰ ἀπὸ ὅλα τὰ κοινωνικά σπάδια. Τὸ τρίτο ἀφιερώνεται στὴν ἐργασία τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ τέταρτο στὶς μορφές τῆς ἀνθρώπινης κοινωνικῆς ζωῆς. Ἐδῶ ἐξετάζονται πλατεῖα ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ θρησκεία σὰν ἐξαγόμενα κοινωνιολογικῶν καὶ ἱστορικῶν συνθηκῶν. Τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου κορυφώνεται σὲ μιὰ «σοσιαλιστικὴ ἠθικὴ».

Ἐνα τέτοιο βιβλίο ἔχει χωρὶς ἄλλο τὴν ἀξία του γιὰ ἕνα γλήγορο προσανατολισμό. Ἐχει ἀκόμα τὴν ἀξία του γιὰ σχολεῖα μὲ παιδιὰ διαφορετικῆς θρησκείας, ὅπου μαζὶ μὲ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ διδάσκεται καὶ τὸ μάθημα τῆς Κοινωνιολογίας.

Μπορεῖ ὁμως νὰ ἔχη θέση μιὰ τέτοια διδασκαλία στὸ σχολεῖο τοῦ μέλλοντος; Τὸ πρόβλημα εἶναι πολὺ σημαντικό. Ἀπὸ τὸν Γερμανοποιημὸ Γιόχαν Στέρχ βγήκε ἕνα ὅμοιο βιβλίο, μὰ πολὺ πιὸ μεγάλο: «Συλλογὴ ὕλικου γιὰ τὰ προβλήματα τῆς ζωῆς. Ἐνα ἐγχειρίδιο τῆς Ἠθικῆς». (1) Σὲ μιὰ του κριτικὴ γιὰ τὸ βιβλίο αὐτὸ ὁ Oestreich γράφει: «Γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς ἠθικῆς ὑπάρχουν διαφορὲς ἀντιλήψεις. Μερικοὶ βλέπουν στὴ διδασκαλίαν αὐτὴ τὸν ἀντικαταστάτη τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν. Ἄλλοι βλέπουν ἕνα μεταβατικὸ μέσο, ὥσπου δηλαδὴ τὸ σχολεῖο νὰ μετατραπῆ σὲ παραγωγικὸ σχολεῖο, ὅποτε τὸ παιδί μόνον του θὰ ἀσχοληθῆ μὲ κοινωνικά ζητήματα. Οἱ τρίτοι, στοὺς ὁποίους ἀνήκω καὶ ἐγώ, θέλουν ἀπὸ τώρα μιὰ προαιρετικὴ διδασκαλία τῆς Ἠθικῆς, ἢ «τῆς ζωῆς», καθὼς καὶ μιὰ προαιρετικὴ δογματικὴ διδασκαλία τῆς θρησκείας. Ἡ διδασκαλία αὐτὴ θὰ γίνεταί σὲ μιὰ ὁρισμένη ἡμέρα τῆς ἐβδομάδας. Τὸ σχολεῖο ὁμως θὰ εἶναι «κοσμικόν», δηλαδὴ θὰ μορφώνη γιὰ τὸν κόσμον. Θὰ εἶναι σχολεῖο τῆς ζωῆς, στὸ ὅπερ-το θὰ μπαίνουν ὅλο καὶ περισσότερα τμήματα τῆς σύγχρονης ζωῆς, τῆς Οἰκονομίας, τῆς μηχανικῆς, πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς. Τὸ σχολεῖο πρέπει νὰ εἶναι οἰκονομικὸς ὀργανισμὸς, πρέπει νὰ εἶναι ὁ τόπος ἀληθινῆς ζωῆς, ὃς θὰ εἶναι ὁ τόπος ὅπου θὰ συζητοῦνται μόνον ἔτοιμα ἠθικά διδάγματα. «Πατριδογνωσία» καὶ «διδασκαλία τῆς ζωῆς» πρέπει νὰ διδάσκωνται ὑποχρεωτικὰ γιὰ ὅλους τοὺς μαθητὰς, ἐφόσον πρόκειται νὰ ἀποκτήσουν γνώσεις τῶν φυσικῶν, οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν συνδυασμῶν. «Διδασκαλία τῆς ζωῆς» ὁμως σὰν ἠθικὴ διδασκαλία, ἢ σὰν «ἀντικατάσταση» τῆς διδασκαλίας τῶν θρησκευτικῶν, εἶναι ἐξίσου ἐλαστικὴ ὅπως καὶ

(1) Ἐκδ. A. Haase, Βιέννη, Πράγα, Λειψία.

κείνη, μπορεί νά καταντήσῃ τόσο δογματικῆ ὥπως ἐκείνη, καί γι' αὐτὸ δὲ μπορεί νά εἶναι υποχρεωτικὸ μάθημα οὔτε γιὰ τὸ δάσκαλο οὔτε γιὰ τὸ μαθητῆ. Ἡθικῆ, ποὺ τὴν ὀρίζει καὶ τὴν ἐλέγχει τὸ Κράτος, σημαίνει δι' ἀντικαταστασίην τὸν ἕνα διάβολο μὲ ἄλλο διάβολο.

Μέσα στὰ λόγια αὐτὰ τοῦ Oestreich ἔρρισκεται ἕνα μέρος τῆς ἀπάντησός σου ἐρωτήματι, ποὺ θέσαμε. Μᾶς φαίνεται δι' ἡ ἀπάντησιν κατ' ἀρχὴν εἶναι αὕτη: Στὸ παραπάνω βιβλίον τῆς Ἡθικῆς, καθὼς καὶ σὲ ἄλλα παρόμοια, πρόκειται γιὰ γνώσεις, ποὺ πρέπει νὰ δοθῶν μεθοδικὰ καὶ ἐπιδέξια στὰ παιδιά. Μὲ γνώσεις ὁμῶς δὲν ἀποκτᾶ κανεὶς τὴν ἠθικῆ. Ὅσοσο μιὰ τέτια διδασκαλία μπορεί νά εἶναι ὠφέλιμη, μάλιστα δταν— ὥπως συμβαίνει σήμερα— τὰ ἄλλα μαθήματα δὲν δίνουσι τίς γνώσεις αὐτές, ἢ δίνουσι ἄλλες ἀπαρχαιωμένους στὸν κύκλον αὐτό. Νομίζομε δι' ὅλο τὸ ἀμέτρητον ὄλικόν, ποὺ περιλαμβάνουσι τὰ βιβλία αὐτὰ γιὰ τὸ μάθημα τῆς Ἡθικῆς μὰ ποὺ μὲ τίς λίγες ὥρας ποὺ διαθέτουμε γιὰ τὸ μάθημα αὐτὸ εἶναι ἀδύνατον νὰ διδαχθῆ καλά, νομίζομε λέγω δι' ὅτι αὐτὸ ὄλικόν αὐτὸ ἔπρεπε νὰ τὸ διδάσκουσι ἄλλα μαθήματα, ἢ Γεωλογία, ἢ Ἀστρονομία, ἢ Κοινωνιολογία κλπ.

Οἱ ὥρες τῆς συγκεντρωτικῆς διδασκαλίας, ὥρες τῶν συγκεντρώσεων τῶν κοινοτήτων τῶν τάξεων, τῆς σχολικῆς Κοινοτήτας κλπ. δίνουσι καὶ σήμερα εὐκαιρία στὴ συζήτησιν χωριστῶν κοσμοθεωρητικῶν προβλημάτων καὶ τὴν σύμπτυξίν τους σὲ γενικὰς κοσμοθεωρίας. Αὐτὸ θὰ αὐξήσῃ ὅταν πνευματικὸν ὀρίζοντα τῶν μαθητῶν, μπορεί νὰ γεφυρώσῃ χάσματα τῆς διδασκαλίας, μπορεί νὰ συνδέσῃ διάφορα μαθήματα τοῦ προγράμματος. Ὅλα ὁμῶς αὐτὰ δὲν ἔχουσι καμμιά σχέση μὲ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ἡθικῆς. Τότε μόνον θὰ εἶχαν σχέση ἂν οἱ γνώσεις ἦσαν τὸ πόρισμα τοῦ ζήσιμου τῶν μαθητῶν.

Στὴν καθημερινὴ ζωὴ τῆς συνεργατικῆς Κοινοτήτας τοῦ σχολείου τοῦ μέλλοντος θὰ γεννῶνται ἠθικὰ προβλήματα ἀπὸ ὦρα σὲ ὦρα. Τὰ παιδιά θὰ εἶναι χωρισμένα σὲ ἐργατικὰς ἐμάδες στὰ ἐργαστήρια, καὶ τὸ καθένα ἔχει νὰ κάμῃ ὠρισμένην ἐργασίαν. Τὸ ἕνα παίρνει τὰ σανίδια ἀπὸ τὴν στοίβα. Τὸ ἄλλο τὰ βάζει στὴ μηχανή, τὸ ἄλλο κλωνίζει τὸ πριόνι, τὸ τέταρτον τακτοποιεῖ τὰ κομμένα σανίδια κλπ. Ὁ Κάρολος ὁμῶς, ποὺ πρέπει νὰ δῶναι τὰ σανίδια, ἀπουσιάζει. Ἐπέμβαίνει τότε ἕνα ἄλλο παιδί. Ἀποροῦν διωκόμενοι γιὰ τὴν ἀπουσίαν τοῦ Καρόλου. Ἐρχεται ἀργότερα. Γιατί ἀργησε; Μήπως κοιμήθηκε πολύ; Μήπως διάβαζε κανένα ὠραῖον βιβλίον καὶ δὲ μπορούσε νὰ ξεκολλήσῃ; Μήπως ἐβρέθηκε στὴν ἀνάγκην νὰ βοηθήσῃ κανένα; Μιὰ τέτια περίπτωση πρέπει νὰ συζητηθῆ. Ὁ Κάρολος πρέπει νὰ δικαιολογηθῆ.

γιατί έκλεψε από τους άλλους τόν καιρό τους, γιατί τους έκαμε νά περιμένουν, τους έκαμε νά μή μποροϋν νά δουλέψουν κλπ. Ο δάσκαλος πρέπει νά προσέξη έδώ νά μήν άδικοϋνται παιδιά. Γιατί υπάρχουν μερικά δειλά παιδιά, πού δέν τολμοϋν νά πουν τήν άληθινή αϊτία τής άργυπορίας τους. Η Κοινότητα τότε πρέπει νά σέβεται τόσο πολϋ τά μέλη της, ώστε ή δικαιολογία : «δέν μποροϋσα νάρθω νωρίτερα. Το λόγο δέν μπορώ νά τόν πώ», νά τής είναι άρκετή.

Όταν σήμερα ένα παιδί άργήση νά πάη στό σχολείο — και σήμερα, προπάντων τά παρθεναγωγεία, κάνουν τραχϋ άγώνα ενάντια στην κακή αυτή συνήθεια τών μαθητριών και .. δασκαλισσών — ή τάξη πολϋ σπάνια τό παίρνει αυτό σαν άδικία, πού γίνεται σ' ολόκληρη τήν Κοινότητα. Συχνά μάλιστα, τό νά μπαινή ένα παιδί άργά μέσα στην τάξη, άποτελεί για τους άλλους ευχάριστη ποικιλία, και οι συζητήσεις, πού καμμιά φορά γίνονται εξαιτίας τού περιστατικού αυτού είναι πολϋ ευχάριστη άπώλεια χρόνου για κείνους πού δέν ξέρουν τό μάθημα. Θα μποροϋσε κανείς, με δρακόντειους νόμους νά εξαλείψη τήν άσχημία αυτή, αλλά είναι και οι γονείς στη μέση και αυτοί είναι πάντα με τό μέρος τών μαθητριών, και οϋτε οι τηλεφωνικές έρωτήσεις τών δασκάλων, οϋτε οι τιμωρίες τών μαθητριών μποροϋν νά τους αλλάξουν. Τέτια προβλήματα λϋονται μόνο έσωτερικά, δηλαδή από τή ζωή τής σχολικής Κοινότητας και προδίνει τήν αλκογενειαρχική άντλιψη τών φιλολόγων τής κλασσικής φιλολογίας ο εισηγητής εκείνος τής «ριζοσπαστικής μεταρρύθμισης στό κλασσικό γυμνάσιο», όταν γράφη: «Εξάλλου υπάρχει ή συνεργατική Κοινότητα τής τάξης με τήν οδηγία τού δασκάλου». Έδώ δηλαδή θεωρείται τό άθροισμα μερικών συνεμήλικων παιδιών και ή προσθήκη σ' αυτό ενός ανθρώπου, πού από τή φάτσα του, τό περπάτημά του και τόν τρόπο πού μιλά καταλαβαίνουν πώς είναι δάσκαλος, θεωρείται, λέγω, ως συνεργατική Κοινότητα. Συζητήσεις λοιπόν ήθικών προβλημάτων έχουν τότε μόνο νόημα, όταν τά προβλήματα αυτά πηγάζουν όναγκαστά από τή ζωή τής Κοινότητας. Και τά προβλήματα αυτά θα συζητοϋνται μόνο τότε όταν άφοροϋν ολόκληρη τήν Κοινότητα. Πολλές φορές όμως ο δάσκαλος θα είναι υποχρεωμένος νά παίρνει κατά μέρος τόν ένα ή τόν άλλο μαθητή και νά συζητή μαζί του διάφορα ζητήματα. Γιατί είναι μερικά ζητήματα, πού μόνο στην σιωπή μποροϋν νά λυθοϋν μπροστά σε τέσσερα μάτια. Με τόν καιρό μπορεί νά μπαινή σε συζήτηση και κανένα πρόβλημα απέξω. Φυσικά θα είναι φαινομενικά μόνο «απέξω». Όταν δηλαδή ο δάσκαλος καταλάβη ότι μετ' εξήγησή μπορεί ευκολώτερα

νά δοθῆ ἀπάνω σ' ἓνα αὐθέτερο παράδειγμα ἀπέξω καὶ ὄχι ἀπάνω στήν προσωπική περίπτωση τοῦ συζητᾶ ἡ Κοινότητα. Καὶ τέλος, σὲ μερικές πανηγυρικές ὥρες τῆς Κοινότητος μπορεῖ νά ἐξετάζεται ἡ ζωὴ μερικῶν μεγάλων ἀντρῶν καὶ γυναικῶν, μὲ πλοῦσια πείρα, ποὺ τὴν ἀπόχτησαν μὲ τοὺς ἀγῶνες τοὺς μέσα στὴ ζωὴ. Ἡ ἐξέταση αὐτὴ θὰ δώσῃ στίς νεαρές ψυχὰς τῶν μαθητῶν μιὰ ἐντύπωση τοῦ μεγαλείου τῆς ψυχῆς τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν καὶ θὰ τίς προφυλάξῃ ἀπὸ τῆ φαρισαϊκῆ αὐτοκαταποίηση.

Γνώσεις τῆς ζωῆς ὅμως θὰ τοὺς δίνῃ κάθε μέρα καὶ κάθε ὥρα ἡ πράξις τῆς ζωῆς καὶ τῆς διδασκαλίας τῆς σχολικῆς Κοινοτήτος.

Πρώτη προϋπόθεση δημιουργίας ἀληθινῶ ἀνθρωπισμοῦ εἶναι ἡ περιποίηση καὶ καλλιέργεια τοῦ σώματος. Τὸ σῶμα δὲν εἶναι ἡ τυλακὴ τῆς ψυχῆς. Σῶμα καὶ ψυχὴ ἀποτελοῦν μιὰ ἐνότητα. Γιατί, στὸ βάθος, κάθε ὕλικὸ εἶναι καὶ πνευματικὸ καὶ κάθε πνευματικὸ εἶναι ὕλικὸ. Μόνο ὅταν παραμεριστῇ ὁ διίσχυς αὐτός, ἡ δυσαρμονία αὐτὴ μεταξὺ τῆς ψυχῆς, ποὺ τάχα περιφρονεῖ, κακομεταχειρίζεται καὶ σκοτώνει τὸ σῶμα, καὶ τοῦ σώματος, ποὺ τάχα παραπλανᾶ, δεσμεύει καὶ λερώνει τὴ ψυχὴ, καὶ ὑπερνικηθῇ σὲ μιὰ ἀνώτερη ἀρμονία σώματος καὶ ψυχῆς, ὅταν δηλαδὴ σῶμα καὶ ψυχὴ ἐνωθοῦν σὲ μιὰ ἀνώτερη ψυχοφυσικὴ ἀντίληψη, μόνο τότε ὑπάρχει ἐγγύηση τῆς προϋπόθεσης αὐτῆς τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ἐπίμονη καθαριότητα τοῦ σώματος εἶναι ἡ ἀρχὴ τέτιου ἀνθρωπισμοῦ. Γιατί, ὅ,τι τιμοῦμε καὶ σεβόμαστε πρέπει νά τὸ περιποιούμεσθε. Καὶ ὁ σεβασμὸς αὐτός πρέπει νά ἀρχίζῃ ἀπὸ τὸν πρῶτο χρόνο τῆς ἡλικίας.

Γερά καὶ χαρούμενα τὰ παιδιά, μὲ κανονικὰ ἀνεπτυγμένα τὰ μέλη τους, μὲ τὸ δυνατό τους σῶμα, τὸ συναίσθημα τῆς ἐγκράτειας καὶ αὐτοκυριαρχίας, μεγαλώνουν μέσα στὸ παραγωγικὸ σχολεῖο καὶ τελειοποιοῦνται. Καὶ φυσικὰ πρέπει νά προσέχωμε, κάθε προϊόν τοῦ σχολείου αὐτοῦ νά τελειοποιεῖται μέσα στὸ σχολεῖο. Ἡ ἀνώτερη δηλαδὴ ἀρχὴ τοῦ σχολείου πρέπει νά εἶναι παιδαγωγικὴ, ὄχι καπιταλιστικὴ ἐκμεταλλευτικὴ. Τὸ παραγωγικὸ σχολεῖο δὲ θ' ἀφήσῃ ὅλη τὴν ἐργασία, ποὺ πρέπει νά γίνῃ γιὰ νά διατηρηθῇ, στοὺς ὄμους τῶν παιδιῶν. Ἡ ἀναγκαία ἐργασία στὰ χωράφια τοῦ σχολείου καὶ στοὺς κήπους, στήν περιποίηση τῶν ζώων κλπ. δὲν πρέπει νά γίνεταί μόνο ἀπὸ παιδιά. Γιατί πρέπει τὸ παιδί νά μπορῇ νά κοιμηθῇ μιὰ ὥρα παραπάνω παρὰ νά πάῃ νά ταῖσῃ τίς κόττες. Νά μπορῇ μιὰ φορὰ νά κάμῃ μιὰ ἐκδρομὴ, παρὰ νά μαζέψῃ τίς φράουλες, νά μπορῇ μιὰ φορὰ νά μείνῃ μόνο του καὶ νά παραδοθῇ στίς σκέψεις του ἢ σὲ

μιά ευχάριστη πνευματική εργασία, χωρίς να σκέφτεται ότι ή γελάδα πεινά, ή το χρώμα ξεραίνεται ή το έργο του άρχισε έμεινε μισοτελειωμένο. Από την άλλη μεριά όμως πάλι, ή εργασία δεν πρέπει να καταντήση παιχνίδι, που να γίνεται τυχαία ή σύμφωνα με τις ιδιοτροπίες των μαθητών. Για να τακτοποιηθή ή εργασία αυτή, ώστε να μην καταπιείη το παιδί, μά να το βοηθή στη σωματική του, πνευματική του και ψυχική του ανάπτυξη, πρέπει μέσα στη σχολική του Κοινότητα να εργάζονται αρκετοί μεγάλοι—μητέρες και πατέρες—που να είναι σε θέση να κάμουν την εργασία και μόνοι τους.

Γιατί ο νόμος που πρέπει να ακολουθή ή νεολαία δε μπορεί να τεθή απέξω, από τους δασκάλους ή τις διοικητικές αρχές, παρά νόμος θα είναι μόνο ο προορισμός της ελεύθερης σχολικής Κοινότητας, που απέναντί του όλοι οι συνεργάτες μέσα στην κοινότητα είναι ίσοι. Η παιδαγωγική παραγωγή θα συντεληται από τη συνείδηση της ευθύνης που θα έχουν οι μαθηται απέναντι στην Κοινότητα. Η νεολαία ένθουσιάζεται για εργασία, δεν εξαναγκάζεται όμως. Η νεολαία παλαίει για την αυτοανάπτυξη της σε σκληρή εργασία, για πνευματικά ζητήματα, για πολιτική, παλαίει για θρησκευτικά ζητήματα, για τη διαμόρφωση του κόσμου.

Με τη δύναμή της αυτή ή νεολαία οδηγεί μέσα, στην Κοινότητα την αυτοαγωγή της σε στενή σχέση με τους δασκάλους της και οδηγούς της, δημιουργεί το περιβάλλον της.

Το παρχγωγικό σχολείο δεν έχει ανάγκη από πολύπλοκο πρόγραμμα ή εξεζητημένο σύστημα παιδαγωγικών ευκαιριών. Η βάση της άγωγής στο σχολείο αυτό θα είναι ή άγωγή του περιβάλλοντος, θα είναι ή άγάπη προς τα πράματα και τη θετική εργασία, ή άγάπη προς τη γη, ή συναδέλφωση με τη φύση και ο σεβασμός στους νόμους της φύσης και του πολιτισμού. Το ξύλο στο ξυλουργείο που πρέπει να κατεργαστή με ώρισμένο τρόπο, εξαναγκάζει το μαθητή να είναι άκρ.θής και θετικός. Η β βλιοδετική απαιτεί προσεχτική εργασία. Η σιδηρουργική απαιτεί δύναμη, δεξιότητα και άποφασιστικότητα. Η περιποίηση των φυτών και των ζώων απαιτεί άκρ.θεια και κανονική εκπλήρωση της υποχρέωσης, απαιτεί κατανόηση και δημιουργική σκέψη.

Έπειτα ή παρασκευή του φαγητού, ή κατασκευή των ένδυμάτων, ή άγορά και είσπραξη χρημάτων κλπ. σ' όλα αυτά τα έργα θρίσκεται παιδαγωγική δύναμη. Η τακτοποίηση των προσωπικών υποχρεώσεων του μαθητή, της βραχιάς του στην κήπο, των ζώων του σταύλου, στο χωράφι, στο δάσος, στο εργαστήρι δημιουργεί την αυτοπεποίθηση και μαζί τη μετροπροσούνη.

Ἡ μεγαλύτερη ὁμως παιδαγωγικὴ δύναμις βρίσκεται στὴ δημιουργικὴ ἐργασία μέσα στὸ πλαίσιο τῆς Κοινότητος. Πουθενά δὲν ὑπάρχει ἀτομικὴ ἐργασία, οὔτε καὶ πρόκειται ἰδῶ γιὰ ἐρασιτεχνισμόν ἢ σπόρον. Ὅπως εἶναι βλαβερὸν νὰ ἀναπτύσσουμε τοὺς μὲς ἑνὸς μέλους τοῦ σώματος μας εἰς ἕνα ἄλλο, ἔτσι βλαβερὸν εἶναι ὅταν ἓνα μέλος τῆς Κοινότητος ἀναπτύσσεται εἰς ἕνα ἄλλο, ὅταν σκέπτεται μόνον τὸν ἑαυτό του καὶ δὲ λογαριάζει τοὺς συμμαθητὰς καὶ συμμαθήτριές του : Γιὰ αὐτὸ εἶναι ὁ πυρήνας τῆς ὁμαδικῆς ἐργασίας, ὅτι δηλαδὴ κάθε ἐργασία εἶναι ἐξυπηρέτηση τοῦ συνόλου, εἶναι βοήθεια πρὸς τοὺς ἄλλους. Τὸ νέο σχολεῖο θέλει ἀνθρώπους, τίποτα ἄλλο ἀπὸ ἀνθρώπους. Τὸ νὰ εἶσαι ὁμως ἄνθρωπος σημαίνει νὰ εἶσαι ὑπηρετὴς τοῦ συνανθρώπου σου. Καὶ ὅσο πλατύτερη εἶναι ἡ ὑπηρεσία, τόσο ἀνώτερος ὁ ἀνθρωπισμός.

Ἡ σχολικὴ αὐτὴ Κοινότητα δημιουργεῖ τὸ περιβάλλον τῆς σύμφωνα μὲ τὸ προορισμό τῆς. Διοργανώνει ὅλη τὴ σωματικὴ καὶ πνευματικὴ ἐργασία καὶ τοποθετεῖ τὸν καθένα ἐκεῖ ποῦ ταιριάζει. Καὶ ὄχι μόνον αὐτὸ, ἀλλὰ τονίζει τὴ σημασία κάθε ὑπηρεσίας ποῦ γίνεται γιὰ τὸ σύνολο καὶ τὴ φέρνει στὴ συνειδητὴ τῶν μαθητῶν καὶ ἔτσι δημιουργεῖ δηλαδὴ τὴν ὁμαδικὴν ἠθικὴν, ποῦ τὴ ζοῦν τὰ παιδιὰ καὶ δὲν τὴ διδάσκονται. Μὲ λίγες λέξεις ἢ καὶ μὲ μιὰ μόνον λέξη, μπορεῖ ὁ ὁδηγὸς τῆς ἐργασίας ἢ ἓνας μαθητὴς νὰ φέρῃ στὸ μυαλὸ τῶν μελῶν ἀπειρες ἠθικὰς γνώσεις. Ἡ γνώση αὐτὴ διαπερνᾷ ὁλόκληρην τὴν ὁμαδικὴν ἐργασία καὶ στὸ τέλος καταλαβαίνουν ὅλοι ὅτι τέτοια συσσωμάτωση δὲ σημαίνει μόνον ἀθροισμα δυνάμεων, ἀλλὰ καὶ ὕψωση τῶν δυνάμεων. Καὶ καταλαβαίνουν τί θὰ μπορούσαν νὰ κατορθώσουν ἂν ἔμεναν πιστοὶ στὴ ἀρχὴ αὐτῆ.

Ὅσο ἀναγκαῖος καὶ ἂν εἶναι ὁ καταμερισμὸς τῆς ἐργασίας μέσα στὴν Κοινότητα, τόσο πρέπει νὰ προσέξωμε νὰ μὴν ἀπομονώνεται ἡ κάθε χωριστὴ ἐργασία, γιὰ νὰ μὴν κατανατᾷ στὸ τέλος μικρὴν βιδίτσα τῆς μεγάλης μηχανῆς. Πρέπει νὰ ὑπάρχη ἀλλαγὴ ἀπασχολήσεων: Ἐργαστήρι· καὶ κήπος, πνευματικὴ καὶ σωματικὴ ἐργασία, σιωπηρὴ ἀπεμόνωση καὶ παροχὴ βοήθειας στοὺς ἄλλους. Καὶ ἰδῶ θὰ κανονίζῃ τὸ σύνολο τῶν μαθητῶν, ἡ Σχολικὴ Κοινότητα.

Ἡ Κοινότητα ὁμως, μὲ τὸ πλῆθος τῶν ἐργασιῶν τῆς, δὲ θὰ ἔχῃ τὸν καιρὸ νὰ ἐπιμένῃ πολὺ σὲ κάθε τεχνικὴ τῆς ἐργασίας. Πρέπει νὰ προχωρῇ γλήγορα, πρακτικὰ, λογικὰ. Ἔτσι θὰ κερδίζεται χρόνος καὶ θὰ ἐλευθερώνονται δυνάμεις καὶ νέα ἐργασία. Πάντα θὰ εἶναι μπροστὰ τῆς τὸ πρόβλημα : Χρησιμοποίησις τῆς μηχανῆς στὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Βίβαια θὰ

καταβάλλεται προσπάθεια να απελευθεριώνονται δυνάμεις για ανώτερη, εθγενικώτερη εργασία. Όμως δεν πρέπει να περιφρονούμε την ακάθαρτη εργασία, την εργασία του ιδρώτα, αλλά να προσπαθούμε να εξευγενίσουμε και την ακάθαρτη εργασία με τη συνείδηση της εξυπηρέτησης της Κοινότητας, με την συναδελφική εναλλαγή των προσώπων της εργασίας, με' άφοσίωση στο έργο. Παιδαγωγική εργασία, αντί της καπιταλιστικής, να ποιάς είναι ο πρώτος νόμος του παραγωγικού σχολείου, να ποιά είναι και το ανώτερο έργο της κοινωνικής οικονομίας και της οικονομίας των λαών.

Η συνειδητή όμως διαμόρφωση του περιβάλλοντος δεν περιλαμβάνει μόνο τη σωματική και πνευματική εργασία έτσι, που μέσα στην Κοινότητα να περάσουν οι τυπικές μορφές της οικονομικής ζωής, μα περιλαμβάνει και τα μέσα της καλλιτεχνικής μόρφωσης, της γιορτής, της κοινοτικής ζωής. Όχι δέβαια κινηματογράφοι, Ιπποδρόμια, θέατρα, κονσέρτα κλπ. Όλα αυτά είναι περιττά. Μέσα στο παραγωγικό σχολείο όλα πρέπει να δγαίνουν οργανικά και αναγκαία από τη ζωή της Κοινότητας. Έκτός από ένα σχολικό κινηματογράφο με ώρατες παιδαγωγικές ταινίες, που τον εργάζονται τα ίδια τα παιδιά, τα περισσότερα σχολεία στην αρχή δε θάχουν τίποτα άλλο, για το λόγο ότι τα παραγωγικά σχολεία στην αρχή θά έχουν πολλές άλλες ανάγκες. Χορός όμως και παιχνίδι, μουσική, διαλέξεις και κουλθεάτρο—είναι πράματα που μπορούν να γίνουν με λίγα έξοδα. Όχι όμως για να δείχνονται και να θαυμάζονται μερικοί, όχι για άτομική επίδοση, παρά σαν δραδική ζωή, γεμάτη πνεύμα και μορφή. Αρχή εδώ θά είναι ή προαγωγή της Κοινότητας, όχι ή επίδοση αυτού ή εκείνου του ιδιοφυούς. Εργασία και διαμόρφωση της ζωής από έσωτερική αναγκαιότητα! Τι θέση έχει τότε το αναγνωστικό με τα ξένα κεφάλαιά του από τον πεζό λόγο και την ποίηση; Η συνεργατική Κοινότητα θά γράψη μόνη της το δικό της αναγνωστικό, το δικό της περιοδικό. Το στοιχειοθετεί και το στολίζει στο δικό της τυπογραφείο. Βέβαια πρέπει στην Κοινότητα να υπάρχουν και τα καλύτερα δημοικυρήματα της διεθνούς λογοτεχνίας, άμετάβλητα όμως και να δοθούν κι' αυτά στη νεολαία ύστερα από ανάλογη προπαρασκευή! Σύμφωνα με το βιολογικό νόμο, το παιδί θά ζήσει την παιδική ήλικία του λαού του, θά κινηθή μέσα στα δημοικυρήματα της φαντασίας του, θά ακούση τα άφελη τραγούδια, τα παραμύθια, τα διηγήματα της πρώτης ήλικίας του λαού του, και απ' εκεί θά προχωρή από το ένα

στάδιο στο άλλο, όπου να φτάση στη σημερινή εποχή. Και πάνω από την ψηλότερη κορφή που θα στέκεται, θα επισκοπή τα γύρω βουνά, που οι κορφές τους θα χαιρετούν ή μιὰ την ἄλλη. Και εἰ κορφές τους θα λέγονται Ντοστογιέβσκι, Ζόρζ, Γκαίτε, Μολιέρος, Σαιξπηρος Μιχελάγγελος, Δάντης... Κοπιαστική και μακριά είναι ἡ ἀνάβαση. Αἱγοὶ θάναυ κείνοι, που θάχουν τὴ δύναμη νάνεβουν ὡς τὴν ψηλὴ κορφή. Αὐτοὶ θὰ εἶναι οἱ ὁδηγοὶ μέσα στὴν Κοινότητα, που ὁδηγοῦν πρὸς τὰ ὕψη τῆς ζωῆς. Καὶ ἡ εὐγενικότητα αὐτῆ τῆς ζωῆς θὰ ἐξαγιαζῆ καὶ τὴ διδασκαλία καὶ τὴν πρακτικὴ ἔργασία, ἐξευγενίζει τὴν ὁμαδικὴ ζωὴ μὲ τὶς εὐχάριστες καὶ τὶς δυσάρεστες στιγμὲς τῆς, ἐξευγενίζει κάθε συγκέντρωση καὶ κάθε πανήγυρη τῶν μαθητῶν.

Ἄκόμα δὲν πρέπει νὰ ἰσχύη ὡς ἀπαράβατος νόμος ὅτι, ἀγόρια καὶ κορίτσια πρέπει νὰ εἶναι πάντα ἐνωμένα στὴν ἔργασία. Ἐπίσης δὲν πρέπει νὰ χωρίζονται βλαία ἢ οἰκογένεια καὶ τὸ σχολεῖο. Οὐτε πρέπει νὰ ἐξαναγκάζονται ὁ δάσκαλος ἢ ἡ διδασκάλισσα νὰ διδάξουν σὲ μιὰ ὁμάδα μαθητῶν. Οὐτε πρέπει νὰ ἐξαναγκάζονται τὰ κορίτσια στὸ γυμνισμό. Στὴ συναναστροφή τῶν φύλων πρέπει νὰ κυριαρχῆ ἡ ἀπλότητα. Ἀυστηρότητα καὶ σκληρότητα πρέπει νὰ διέπῃ τὴ συμπεριφορὰ ὄλων. Ἡ σχολικὴ Κοινότητα πρέπει νὰ ἀναγνωρίζῃ τὸ δίκαιο τοῦ κάθε μέλους τῆς καὶ τὸ δικαίωμά του νὰ μείνῃ μιὰ φορὰ μακριὰ ἀπὸ τὴν Κοινότητα, ἢ νὰ πράξῃ ὅπως αὐτὸ νομίσῃ καλύτερα. Ὅταν καμμιά φορὰ τ' ἀγόρια θέλουν νὰ μείνουν μόνο μὲ τὸ δάσκαλο φίλο τους, χωρὶς τὰ κορίτσια, πρέπει νὰ εἶναι ἐλεύθερα νὰ τὸ κάμουν. Ὅταν πάλι τὰ κορίτσια θέλουν νὰ ξεχωρίσουν, πρέπει νὰμποροῦν νὰ τὸ κάμουν. Πατέρες καὶ μητέρες, που θέλουν νὰ βοηθήσουν στὴν Κοινότητα, πρέπει νὰ γίνονται δεκτοὶ μὲ εὐχαρίστηση, ἀκόμα καὶ ἂν ἐπέρχῃ ὁ κίνδυνος ὅτι στὴν ἀρχὴ θὰ βλάψουν. Ἡ ντροπὴ, που θὰ παρουσιαζόταν σ' ἓνα μέλος σχετικὰ μὲ τὴ γυμνότητα, πρέπει νὰ εἶναι σεβαστὴ, ἀκόμα καὶ ἂν ἐπηρεάζεται ἀπὸ τὴν παλιὰ ἀμαρτωλὴ σεμνοτυφία.

Βέβαια εἶναι σωστὸ ἐκεῖνο που λέγε ὅτι «ὁ νόμος μόνο θὰ μᾶς δώσῃ τὴν ἐλευθερίαν». Γιὰ τὴ νέα ἐποχὴ ὅμως ἰσχύει καὶ τὸ ἀντίθετο: «Μόνο ἡ ἐλευθερία μπορεῖ νὰ μᾶς δώσῃ τὸ νόμο. Μόνο ὁ σεβασμὸς πρὸς τὸν ἀνθρωπισμὸ τοῦ ἄλλου, μόνο ἡ ἀποφυγὴ κάθε βίας καὶ καταπίεσης, μόνο ἡ ἀληθινὴ ἀγάπη, δημιουργεῖ τὴ μεγάλη ἐποχὴ τῆς συναδέλφωσης καὶ τῆς συμπιλώσης, που εἶναι ὄλων μᾶς ὁ πόθος. Μόνο ἀπὸ τὴν ἀγάπη αὐτὴ πηγάζει ὁ νόμος, που τὸ νόημά του εἶναι πάλι ἡ ἀγάπη. Ἡ βία καὶ ὁ ἐξαναγκασμὸς μποροῦν νὰ σημειώσουν θαυμάσια ἐξωτερικὰ ἀποτελέ-

ματα. Μποροῦν νὰ γεμίσουν τὸν κόσμον ἀπὸ ὀλικά ἀγαθὰ, μποροῦν μ' αὐτὰ νὰ χτίσουν πυραμίδες, μὰ δὲ μποροῦν νὰ κάμουν ἀνθρώπους ἀληθινὰ ἐλεύθερους, ἀληθινὰ μεγάλους, ἀληθινὰ ἀνθρωπιστικούς.

Ἡ Κοινότητα ὅμως στηρίζεται στὴν ἀγάπη δημιουργεῖ νέον κόσμον ποὺ ἐφαλεῖται ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους κάθε διάκριση τάξης καὶ φυλῆς καὶ ποὺ βρῆθα τὸν καθένα νὰ φτάσῃ στὴν τελειότητα τοῦ ἀνθρωπισμοῦ του, ὄχι εἰς ἄλλο, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ ἄλλου.

Μένει ἀκόμα νὰ ποῦμε δυὸ λόγια γιὰ τὴ θέση τοῦ δασκάλου στὸ ζήτημα ἀκριδῶς αὐτὸ τῆς ἠθικῆς ἀγωγῆς. Οἱ ἀνθρωποβέβαια τοῦ παλιοῦ πνεύματος νομίζουν πὼς κλονίζεται ἡ γῆ ὅταν τοὺς ποῦμε πὼς ἀπὸ τὸ δάσκαλο πρέπει νὰ ἀφαιρεθῇ ἡ παλιὰ ἐκείνη ἐπίσημη ἐπιβολὴ του, ὅταν π. χ. οἱ μαθηταί, στὸ ἐργαστήρι τοῦ σχολείου, μιλοῦν στὸ δάσκαλό τους μὲ τὸ «Ἔτσι». Νομίζουν ὅτι ἔτσι ὁ δάσκαλος γίνεται τὸ ἀντικείμενον τῆς κοινῆς περιφρόνησης τῶν μαθητῶν. Στὴν πραγματικότητα ὅμως συμβαίνει τὸ ἀντίθετον: Ὁ δάσκαλος δηλαδὴ ἀποκτὰ ἔτσι τεράστια σημασία. Βέβαια, καὶ μὲ τὴν ἐλευθερίαν αὐτὴν δὲ θὰ μπορέσωμε νὰ ἀποφύγωμε μερικὰ συγκρούσεις: Πρῶτα πρῶτα π. χ. θὰ ζηλεύουν οἱ γονεῖς, ἔπειτα μπορεῖ νὰ ζηλεύῃ ὁ ἕνας δάσκαλος τὸν ἄλλο. Ὅλους ὅμως αὐτοὺς τοὺς κινδύνους πρέπει νὰ τοὺς παρακάμψωμε. Τί ὅμως θὰ γίνῃ ὅταν ἕνας δάσκαλος ἔχει ἄλλο μέτρο ἠθικῆς κρίσεως ἀπὸ ἕνα συναδέλφον του καὶ ἀπὸ τοὺς γονεῖς; Ἐδῶ πρέπει νὰ ἔχωμε ἐμπιστοσύνη. Ὅχι νὰ λογαριάζωμε κάθε φορὰ αὐτὸ τὸ λόγο τοῦ δασκάλου ἢ ἐκείνη τὴ χειρονομίαν του καὶ νὰ ζητοῦμε νὰ τὴν ἐξηγήσωμε. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἔχωμε ἐμπιστοσύνη σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα τῶν λόγων τοῦ Λουθήρου, ποὺ λέει: Τὸ καλὸ δέντρο κάνει καλοὺς καρπούς. Τὸ καλὸ δέντρο δὲ μπορεῖ νὰ κάμῃ κακοὺς καρπούς. Ἄν τὰ ψυχικά μας ὄργανα ἦταν λεπτότερα, παρὰ ποὺ εἶναι σήμερον θὰ καταλαβαίναμε ἀπὸ μακριὰ τὸν καλὸν ἀνθρώπον, θὰ τὸν μυριζόμαστε, καὶ τότε θὰ εἶχαμε ἀμέσως ἐμπιστοσύνη σ' αὐτόν, καὶ ἂν ἀκόμα ἔκανε τοῦτο ἢ ἐκεῖνο, ποὺ ἔμελλε δὲν καταλαβαίνομε. Εἶναι φανερόν ὅτι ὑπάρχουν γονεῖς ποὺ δὲν καταλαβαίνουν τὸν παιδαγωγικὸν χειρισμὸν τῶν παιδιῶν τους ἀπὸ τὸν δάσκαλον. Ὅταν ὅμως ἔχουν ἐμπιστοσύνη καὶ ὅταν συναισθίνονται τὴν ἀνικανότητά τους σὲ παιδαγωγικά ζητήματα, θὰ ποῦν: Δὲν καταλαβαίνω ἀπ' αὐτὰ, ἔχω ὅμως ἐμπιστοσύνη στὴν παιδαγωγικὴ σου μόρφωση. Νιώθω ὅτι ἔδῳ πρόκειται γιὰ νέα, σὲ μένα ἀγνωστά, παιδαγωγικά διδάγματα. Ἔτσι, χειρίζου τὸ παιδί μου, ὅπως ἐσὺ καταλαβαίνεις καλύτερα. Τὸ παραδίνω στὴν παιδαγωγικὴ

σου τέχνη. Θάρθη ή εποχή, που ένας νέος έρωτισμός ανάμεσα στον ήλικιωμένο άντρα και το νέο, ανάμεσα στον άντρα και το κορίτσι, ανάμεσα στην ήλικιωμένη γυναίκα και τον νέο, ανάμεσα στην γυναίκα και το κορίτσι θα αποκτήση τεράστια παιδαγωγική σημασία, και θα ελευθερωθούν δυνάμεις που τώρα είναι ανακατεμένες σ' ένα κουβάρι, άχρησιμοποίητες, άγονες. Όλα αυτά σήμερα είναι μυστήρια, που δεν μπορεί κανείς να τ' άγγιση χωρίς να πέση στις χυδαιότερες ύποψιες.

Ότι μέσα σ' όλα αυτά τα προβλήματα κρύβονται μεγάλοι κίνδυνοι είναι αναμφίβολο. Γι' αυτό όμως δεν έπεται ότι πρέπει να τα άποφεύγωμε. Άποφεύγω προβλήματα, σημαίνει αφήνω τα προβλήματα άλυτα.

Άν κανείς έδω μάς άντικρούση, λέγοντας ότι, θα ήταν πολύ επιπόλαιο να θέσωμε σε κίνδυνο τη ψυχική ύγεια των παιδιών, γιατί μπορεί να ερεθη έστω και ένας μόνο δάσκαλος να ξεχασθη, — και οι δασκάλοι είναι βέβαια άνθρωποι — θα του άπαντήσωμε: Τέτιες παρεξηγήσεις μπορούσαν να συμβούν ως τώρα μόνο, που δασκάλοι και μαθηται ήταν χωρισμένοι. Τέτιες ιστορίες γίνονται μόνο κάτω από την πίεση του σεξουαλισμού της καλιās κοινωνίας.

Μόνο τότε προσπαθοϋσαν ο δάσκαλος και ή δασκάλισσα να αποκτήσουν την αγάπη και την εκτίμηση των μαθητών με άθέμιτα μέσα. Έναντια σ' αυτό ένα πράμα θα μάς βοηθήση: ή τέλεια ελευθερία των φύλων στην συναναστροφή τους. Πόσο γλήγορα τότε θα το καταλάβη ή νεολαία μόλις ανάμεσά της παρουσιαστή ένα άνήθικο στοιχείο! Και πόσο διαφορετικά θα το μεταχειριστή, παρά που το μεταχειριζόνταν ως τώρα! Σήμερα μπορούμε να επεμβαίνωμε μόνο άμα έχωμε μπροστά μας χεροπιστά πράγματα. Οι διφορούμενες όμως λέξεις και ή φαρμακερή σεμνοτυφία δε μπορούν να άπαγορευθούν. Κανένας νόμος δε μπορεί να μάς βοηθήτη έδω. Στο σχολείο όμως του μέλλοντος, ένας τέτιος άνθρωπος θα πουκοταριζόταν, θα τον απομόνωναν οι άλλοι και θα τον έκαναν άκίνδυνο. Η μετάβαση στο νέο αυτό σχολείο είναι φυσικά δύσκολη. Οι άνθρωποι όμως, προπάντων οι νέοι και οι νέες, πρέπει να τολμούν, αν θέλωμε να πάμε μπροστά.